

Вадим КАРПЕНКО

ПРИГОДИ МАРКА ТА ХАРКА

КНИГА ПЕРША

МАРКО ТА ХАРКО

Частина перша

ЯК ПИРІГ СТАВ ПИРОГОМ

Розділ перший

...або просто початок

Хто такий Марко? Та такий собі чоловік, як і ми з вами. Тільки що молодий та гарячий. Жив собі в селі, роботи не цурався, а вечорами совався поміж тими вікнами, з яких вродливі дівчата визирали. Та й не тільки на своїй вулиці і не тільки у своєму селі. Вже інші хлопці пробували з ним і бійку затівати, щоб чужим дівчатам гóлови не крутив, але перепадало в бійках переважно тим хлопцям, бо Марко хоч і молодший та й зростом не виділявся, а силу в руках мав добрячу. Отак би й жив собі і парубкував би, доки б не одружився та потім би господарство завів. Аж ні. Так повернула Доля, що занесло його на Січ, серед запорожців, і пішла сила молода козацька не на те, щоб за плугом ходити, а на те, щоб шаблею вимахувати та усякій невірі кістки трощити. Заняття хоч і далеко від виробничої сфери, але ж як на ті часи то й потрібне, бо дуже неспокійні часи були тоді на Україні. Воно, може, й зараз нелегко живеться, таж спокійно, та й у своєму-таки господарстві. А тоді...

Про навалу монгольських племен у школі вчили? Після тієї навали всяка недоля на нашу Україну звалилася. То під Литвою, то під Польщею, а тут іще з моря турки напірають та татари зі степу наїжджають, і все так, щоб людей у неволю забрати та перепродати на ринку, наче якийсь крам. Тож Марко без діла й на Січі не сидів. Навіть прославився серед січового козацтва. А те, що його Пирогом прозвали, то це вже за незмірну любов до пирогів. Я оце собі так думаю, що, мабуть, пісня ота, де "любив козак дівчину і з сиром пироги", мабуть, про нього. Бо як почує хлопець, що десь дівчата співають, то тільки пирогами його і можна було втримати.

А як ми з вами – люди грамотні, книжки розумні про життя козаків-запорожців читали, то добре знаємо, що дівчат на Січі не було зовсім. Не пускали їх туди, бо на той час вважали, що жіноча справа і військова справа – це дві зовсім різні справи і жінкам у прикордонній військовій фортеці, де життя повне небезпек, робити нема чого. Отож можемо легко здогадатися, що коли на Січі з'являвся Марко, козаки тільки пирогами й частувалися.

А вже ворогам – то ті Маркові пироги і вночі снилися. Але про все по порядку.

Все почалося тоді, коли якраз повертали з далекого вирію лелеки.

Зграя великих красивих птахів з'явилася над двома сусідніми селами з дуже схожими назвами: Вишеньки та Черешеньки. Чому їх так назвали – відповісти нелегко, бо що тоді, що зараз, а у тих обох селах вистачало і вишеньок, і черешеньок, і сливок, і яблуньок. Але раз назвали, то назвали. Отож, коли внизу з'явилися купки білявих хаток з жовтими солом'яними стріхами, передній, найсильніший і найдосвідченіший у зграї птах, певно що вожак, оголосив:

– Пролітаємо над Україною. Зараз політ проходить на висоті сто п'ятдесят метрів. Іду на зниження.

Птахи сприйняли звістку по-різному.

– Ой, рідні Вишеньки! Ой, рідні Черешеньки! – раділи одні.

– Так уже хочеться швидше наших господарів побачити, – мріяли другі.

– І знову житлові проблеми. Це ж поки місце знайдеш та поки гніздо вимостиш, – бурчали треті, переважно ті, кому з року в рік не щастило вибрати зручне пристанище, щоб, як кажуть межи птахами: подалі від котів, а ближче до їжі.

Двійко лелек зробили коло над знайомим дворичем і легко опустилися на дерев'яне колесо від старого воза, закріплене на вершечку надпиляного сухого дерева, що колись було грушею. Тут вони гніздилися минулого року, тут вирішили осісти й зараз. "Путня сім'я своє гніздо знає", – говорив Він, намагаючись прибрати щонайсериознішого й наймудрішого вигляду, аби переконати свою вірну подругу, а Вона тільки мило кивала голівкою і у всьому погоджувалася зі своїм чоловіком. "Так, – казала Вона, – дядько Іван і тітка Катерина такі милі люди".

І дійсно, дядько Іван вже чекав на лелек, сидячи на подвір'ї та попахуючи своєю старою справжньою козацькою люлькою. Він, як відчував, що вони мають з'явитися саме сьогодні, в неділю, коли вільні від роботи жителі Вишеньок зможуть зустріти їх належним чином, тобто радісними, нестомленими обличчями та привітними поглядами.

З вікна в цей час лунав дзвінкий голос тітки Катерини:

– Марко! Марко, вражий сину, де тебе знову чорти носять?!

– Чого ти гармидер зняла, Катре, – м'яко відгукнувся дядько Іван. – Хай собі гуляє хлопець, поки гуляється...

– А ти цить мені, старий! – почулося у відповідь. – Сам досі не нагулявся, то ще й дитину з пуття збиваєш?!

– Це, видно, Марко, як завжди, до дівчат подався, а тітка Катерина дядька Івана лятиме, – підсумували обізнані на людських стосунках лелеки.

Птахи зовсім не помилялися, бо ж недаремно рік проживали на цьому подвір'ї і добре знали звички своїх господарів. Дядькові Івану таки перепало, хоча тітка лаяла його й не зі зла, а скоріше задля годиться, бо така

вже була в неї вдача. У глибині своєї жіночої душі Катерина була ласкавою й ніжною, про це добре здогадувалися і люди, і лелеки. Ну, а Марко як Марко, бо це ж сварка знялася саме через нашого з вами героя, терся коло тину у сусідніх Черешеньках, марно намагаючись викликати на вулицю красиву, карооку дівчину Галю.

– Не можу, Марку, – казала йому Галя. – Мене знову мати битиме.

– А може ж, не битиме? – з поганенькою надією тяг своєї Марко.

– Ой, битиме, Марку, битиме, ще й як битиме, – переконливо запевняла Галинка, яка через Маркові залицяння вже скуштувала гіркою досвіду.

Над тином запала мовчанка. Галя, ледь піднявши ніжку, водила чобітком у високій, густій, зеленій траві та крадькома позирала на Марка з-під вії, а той стояв стовпом і навіть не зітхав, а тільки ушніпився невідривним поглядом чи в червоне намисто, що трьома нитками спадало на дівочі груди, чи...

– Ага! – почулося раптом від сусідньої хати. – До наших дівчат вчащаєш?!

Марко озирнувся й побачив, що до нього прямують троє кремезних парубків. Парубки підкочували довгі рукави та промовисто стискали кулаки, а один навіть водив у повітрі добрячою ломакою. Наміри відважних жителів села Черешеньки були зрозумілі. Вони добре знали Марка і навіть товаришували, але Марко порушив неписаний закон вулиці: притягся під Галині вікна, не спитавши дозволу в тутешніх претендентів на дівочі серця. За це йому збиралися влаштувати добрячого прочухана. Так би мовити, по-дружньому.

– Ой Марку, зараз тебе битимуть! – скрикнула Галя, і, розуміючи, що жінці нема чого встрявати в чоловічі розмови, швиденько зникла в хаті.

Марко, який щиро плював на всі закони, коли йшлося про дівчат, і вважав добру бійку за спосіб самоствердження, поглянув спідлоба на групу агресивно

настроєних "господарів вулиці" і, розвертаючись у бойову позицію, процідив крізь зуби:

– Ну що ж, хоч якась на сьогодні розвага.

На романтичний вечір під зорями, якого чекав наш герой, годі було й сподіватися. Марко був у поганому гуморі, а тому й розваги не вийшло. Бився без ентузіазму. Аби швидше скінчити. Швидко уклав усіх трьох, зламав об коліно відібрану в нападників ломаку, а потім заклав руки за широкий пояс і з виглядом людини, якій більше немає чого робити в цьому райському куточку, понуро побрів до рідного села. В небі кружляли лелеки, сонечко, ледь схилившись до обрію, веселенько собі підсміювалось, весняний прохолодний вітерець обвівав тіло через широку діромаху на грудях, бо перший з поборників вуличних прав, перш ніж упасти, встиг схопити Марка за сорочку, а на душі в хлопця нещадно шкреблася ціла зграя диких і безжалісних кішок.

Поки Марко повертається до рідної домівки, де за цей час вже знову запанував мир та спокій, то маємо трохи часу. Не дуже багато, бо обидва села Вишеньки та Черешеньки лежать зовсім близенько одне від одного, але достатньо, щоб зробити деякі уточнення.

Так уже вийшло в житті, що батьків своїх Марко не знав. Вони потрапили в полон під час татарського набігу, коли Марко був зовсім малям. Виховувала хлопця його рідна тітка по матері, Катерина, чоловік якої, дядько Іван, всю свою молодість провів у сідлі, з шаблею та рушницею, і вдома з'являвся рідко. На хазяйстві осів аж у тому віці, коли козаку вже треба вибирати: чи господарством займатися, чи козакувати до глибокої старості. В дядька Івана була тітка Катерина, а в них був Марко, якого вони, не маючи власних дітей, любили всією душею. Тому й вибирати, власне, не було чого. Повернувся козак Іван до рідної домівки, склав зброю на горищі, про всяк випадок – може, ще знадобиться, та й зажили вони втрьох у добрій злагоді, що тільки зміцнювалася емоційністю Іванової дружини, хоча ця емоційність декому і могла б видатися надмірною.

Ось і знову Вишеньки. Виявилось, що на вечерю тітка наготувала пироги з м'ясом, а за пирогами забулися і нещодавні прикраси.

– Де це ти сорочку подер? – поцікавилася зненацька тітка Катерина і пильно поглянула на свого небожа. Синців на обличчі не було, і це її трішки збило з пантелику. Звичайно приховати щось від тітки було неможливо, в цьому Марко вже переконувався неодноразово.

– Е-е! То я вишень хотів нарвати, та якось і впав з дерева... – спробував він збрехати для годиться.

– Щоб ти вже впав і не встав. На черешні тебе понесло, а не на вишні! – вибухнула тітка Катерина. – Ото вже дав Бог небожатко! У дворі повно роботи, а його носить дідько зна де! Так ні сорочок, ні штанів на тебе не напасешся!

– Та не чіпай ти його, Катерино, – необачно встряв у розмову господар дому, – це по молодості.

– Ще й ти мені тут! Дивись, бо й тебе зачеплю. Давно рогача не куштував? Щоб мені завтра все поле зорали, трутні нещасні!

По цих словах тітка вибігла в сіни і грюкнула дверима так, що викладені гарненько уздовж стіни миски полетіли з мисника на підлогу і порозліталися на дрібне череп'я.

– Добрі двері ми з тобою поставили, Марку, – промовив по хвилі дядько Іван.

– Дубові, – ствердно мугукнув у відповідь Марко.

Вони зітхнули, спідлоба поглянули один на одного й одночасно почухали потилиці.

Розділ другий *Непрохані гості*

Коли сонечко піднялося над обрієм, на широкому полі, що лежало між Вишеньками та Черешеньками, працювали не тільки дядько Іван з Марком. Сніг після довгої зими зійшов, погода обіцяла бути хорошою, тож сьогодні тут зібралося мало не все чоловіче населення

обох сіл, яке тільки доросло ходити за плугом. Кожен вовтузився на своїй ділянці як міг, залежно від своєї власної сили та настрою худобини, що мусила тягти найважчу частину роботи.

У Марка на душі було весело, і не тільки тому, що зранку мав нагоду дотрощити вчорашні вареники, приправляючи їх сметаною. Коли викочували плуга за ворота, встиг переморгнутися з молоденькою сусідкою Олею. Марко здивувався навіть, як це він досі не помічав, що Оля, яку знав ще з тих часів, коли вони обоє навкарачки ходили, теж виросла і стала збіса гарною дівчиною. Тепер великі блакитні очі сусідки геть витіснили з душі і з серця ті карі, що не схотіли вчора вийти на вулицю. До того ж Марко щиро вірив у вічне кохання і гадав собі так: якщо глибокі почуття легко підпадають під вплив таких, цілком сторонніх для закоханих, речей, як гнів матері чи навіть тітки Катерини, то, значить, почуття зовсім не глибокі, а скоріше сказати б, мілкі. Кохання, повчав Марко своїх ровесників-парубків, це така штука: воно або є, або його нема.

Ось настала і обідня пора.

– Марку, – попросився дядько Іван, – може, спочинемо? Ти ж, мабуть, стомився?

– Де там стомився! То ж дитяча робота! – весело відгукнувся Марко, який в думках уже обіймав за тонкий стан сусідку і саме ліз цілуватися.

Марко, не забуваймо, був хоч і молодий літами, але сильний парубійко. Дядькові до того, щоб змагатися з ним у роботі, було далеко, та й волики, які тягли плуга, були цілком на боці дядька Івана. Вони вже добряче притомилися, плуталися, кожен у своїх чотирьох ногах, обливалися рясним потом і з-під лоба кидали один на одного понурими поглядами. З їхніх сумних очей важко падали німі прокльони на Маркову замріяну голову.

Дядько б іще терпів, все ж був загартований у боях та походах козак, але воликів йому було шкода.

– Марку! А що там тітка нам на обід загорнула? Чи не пироги? – схитрив він.

Марко з жалем відірвався думками від дівочого личка, але на слові "пирого" зосередитися не встиг. Чоловіки, що давно розсілися край поля на перепочинок і вилізували вже порожні миски та горщики з-під смачного обіду, раптом загукали:

– А погляньте-но, козаки, що то за курява на дорозі?

– Кого це до нас несе?

– Чи не хлопці від Кошового?

Скоро всі могли побачити, що до них принесло двох узброєних вершників, але це вочевидь були не хлопці від Кошового, бо навіть не привіталися.

Вершники рвучко зупинили коней біля зацікавленого їх появою та згуртованого у натовп козацтва. Не звертаючи уваги на людей, роздивилися навколо попанському та й завели чудернацьку, як на погляд випадкового стороннього слухача, розмову:

– Гарна місцина, – пропищав один, що був худий як тріска.

– Так. Гадаю, пан Сплюнь-Розітрєвський буде задоволений, – лунко відгукнувся другий, опецькуватий.

– Отут і збудуємо замок, – він повів рукою у той бік, де стояли крайні хати села Черешеньок. – А тут... – махнув на широке поле поміж двома селами, – викопаємо ставок та качок напустимо. Пани на них полюватимуть.

– А цей набрід куди дінемо? – запитав перший, зневажливо поглянувши на козацьку громаду.

– Трясця їх не вхопить. Отуди, за той лісок, переселяться, – відкинув його супутник, але звернувся нарешті й до козаків, які вже потроху здогадувалися що й до чого:

– Гей, ви! З якого села будете?

– Вишеньки! Черешеньки! – дружно відгукнулися жителі Вишеньок та Черешеньок, хитро підкрутивши козацькі вуса.

– Так і пиши: Вишеньки-Черешеньки.

Худий видобув із-за пазухи сувій паперу та старе гусяче перо, плюнув у каламар, що висів у нього на поясі, й поштрикав туди пером. Потім наморщив лоба й почав щось там старанно вишкрябувати на папері. Щоб полегшити

собі цю, далєбі, нелегку працю, йому доводилося складати та розтягувати губи, означаючи кожну намальовану таким чином літеру.

– Грамотний, – здогадалися козаки, які в житті знали не тільки плуг, а середню січову школу проходили не тільки під кулями. Тепер їм було остаточно зрозуміло, що прибулі до славного запорозького лицарства не належали й на Січі зроду не бували, а як бували, то не затримувались. Там козака, поки він не навчився швидко писати диктанти та перемножувати в пам'яті хоча б двозначні числа, не пускали не те що до морського походу чи до степового бекету, а навіть рибу ловити.

В цей час опецькуватий зліз із коня на землю... саме зліз, а не зійшов, бо вдалося це йому нелегко... поважно виставив уперед ліву ногу і простяг перед собою ліву руку, підтримуючи правою живіт, що нависав над грішною землею, наче важка дощова хмара. Цим він добряче розсмішив глядачів, яких усе більшало довкола, бо ж не щодня до Вишеньок чи Черешеньок заїжджали такі диваки. До натовпу приєднався навіть старий Корчмар зі своїм наймитом Охрімом. Їм із полудня не сиділося на місці, бо все не могли дочекатися, коли ж то народ вхекається і потягнеться до корчми.

Тож, як ми й казали, опецькуватий прибулець прийняв ту чудернацьку позу і проголосив:

– Слухайте сюди! Завтра, східсонця, всім вийти на будівництво замку пана Сплюнь-Розітрєвського!

Тут люди й зовсім розвеселилися.

– А хто ж він такий, оцей Сплюнь-Розітрєвський? – цікавилися одні, пирскаючи в кулак.

– Так! Що воно за цяця? – удавано насупилися інші, більш стримані.

– О-о-о! – значуще простогнав опецькуватий, звівши догори вказівного пальця. – То великий шляхтич! Наш пан – останній нащадок славного роду панів Сплюньських та Розітрєвських, перший багатий і дуже поважна особа, бо навіть власне військо утримує... За що сам пан гетьман Зашмарковський, іменем короля, наділив йому всі довколишні землі.

...Кажуть, козаки – як діти. То б`ються, то сміються, то сміються, то б`ються, то... Одним словом, обридла зненацька працьовитим людям, у яких на сьогодні ще було немало роботи, ця комедія, й кожен почав, як міг щиріше, висловлювати власну думку:

– Отакої! Наділив, нас не питаючи!

– З такою ріднею і сам чорт не брат!

– А не забиралися б ви звідси іменем бісової мами?

– Та й пана вашого прихопїть!

– Хай краще ваші пани-гетьмани до нас восени на буряки приїдуть.

Хоча нам з вами й видається природним, що козаки так відреагували на чемне запрошення попрацювати надурняк та ще й зі збитками, але опецькуватий, мабуть, чекав іншого, бо спробував напустити на себе грізного вигляду і прохрипів:

– Попереджаю! За непослух будете жорстоко покарані.

Вже опісля він зрозумів, що, мабуть, не слід було наполягати, але ж... Якби знаття, що за двері викинуть, то й у вікно б не стукав.

Марко, який стояв осторонь, серед старших козаків, раптом протиснувся наперед:

– А хтось-таки буде покараний ще сьогодні, – оголосив парубок і закотив рукав на лівій руці. – За нахабство, – і закотив рукав на правій. – Ходіть-но сюди, любі гості...

Навіть новим людям, таким, як ті новоприбулі чи як ми з вами, неважко було здогадатися, до чого воно йдеться і до чого хилиться, тому дядько Іван, який хоч і був славним рубакою, але ж інколи відчував жаль не тільки до воликів, попросив:

– Ти вже їх, Марку, той... не дуже. Бо ще попусуєш панське добро.

Козаки швиденько стали півколом, але тісненько, щоб усім було добре видно. Ті, що опинилися ззаду, намагалися видертись на плечі переднім або ставали навшпиньки чи злегка підстрибували. Один лише старий Корчмар, що вважав себе за людину найрозсудливішу та найобачнішу, вирішив про всяк випадок податися геть і потяг за сорочку свого наймита:

– Ходім, Охріме, подалі від гріха... Та з горища й видніше.

Занадто завзяті, на свою біду, панські слуги взялися за канчуки, та позаяк на тій панській службі не були переобтяжені роботою і добре розледачили, то взялися занадто повільно і скористатися ними не встигли.

Марко швидко працював кулаками, а глядачі хитали головами та прицмокували язиками.

– Приб`є! – чулося в натовпі.

– Де там приб`є. Пограється та одпустить, – висловлював хтось протилежну думку.

Нарешті вдовольнившись, парубок поскладав обох потовчених горе-лицарів упоперек сідла, наче два мішки вовни, і спрямував їхніх коней на дорогу, чемно попрощавшись:

– Бувайте здорові! Привіт вашому... Тьху!

Марко сплюнув на долоню і смачно розтер у руках уявного пана з усіма його власними слугами і з усім власним військом.

Вечері, по роботі, козаки таки постягалися до корчми та порозсідалися на довгих лавах за столом, що був завалений наїдками та напоями. Розмова точилася переважно навколо питань земельної власності та права на вільну працю:

– І чого це до нас тих посіпак занесло?

– Звісно чого! Козацькі землі панам спокою не дають.

– Дай курці грядку, а їй і городу мало.

– Іч, губу розкатали!

– Козацьку дулю з`їдять.

– Хай що там буде, а козак панщини робити не буде!

Отак собі гомоніли чоловіки і, як воно частенько буває в чоловічій розмові, увага ні з того ні з сього звернулася на Марка. Вже й не пригадати, хто перший сказав:

– Гей, Іване! А доброго ти козака виростив!

А інші одразу й підхопили:

– Ото наш хлопець! По ньому вже давно Січ плаче.

– Добрий був би козак, тільки за дівками дуже волочиться.

– Нічого, порозумнішає, як життя обтеше.

Дядько Іван відсьорбнув із повної кружки меду і поважно розправив вуса:

– А що, Марку? Правду люди кажуть. Панові курка, а козаку шабля. Час тебе на Січ виряджати.

Пропозиція була цілком серйозною і такою несподіваною, що Марко, мабуть, уперше в житті, розгубився. Тільки й зміг що пробелькотіти:

– Як же я на ту Січ утраплю, як і дороги не знаю?

Дядько Іван замислився на хвилю, а тоді промовив:

– Доброго козака ноги самі доведуть. Годі на тітчиних пирогах сидіти.

Іванові слова долетіли до вух Охріма, що крутився тут-таки поміж козаками, не стільки по потребі, як з цікавості. Охрім був хлопець з улесливою і, сказати б, занадто хитруватою натурою, з тих, кого не любили дівчата і не приймали до свого гурту парубки; тож до Марка, який був йому повною протилежністю, в Охріма не було й не могло бути жодних дружніх почуттів. А тепер! Тепер, почувши, що цьому ненависному Маркові й Січ, як казали вже тоді, світить, Охрім і зовсім скрутився всіма нутрощами й заскиглив душею. Він наче прикипів до прочинених дверей і своїми великими, натренованими вухами ловив кожне слово, яке, наче добрячу мірку борошна, відважував дядько Іван, коли виходив з Марком на вулицю:

– Вирушиш на світанку. На Січі знайдеш козака Крутивітра, то твій хрещений. Він тебе і прийме, і допоможе де треба.

– Дядьку Іване, – загорівся Марко, – а шаблю свою дасте?

– Шаблю? – наче не зрозумівши, про що йдеться, перепитав дядько Іван, але одразу ж і сказав твердо: – Шаблю не дам. Бачу, смутні часи настають, може, й тут знадобиться. Мусиш сам собі зброю знайти... І запам'ятай на майбутнє: береженого й Бог береже, а козака – шабля.

– Ех! – зітхнув на те хлопець. – Де б то її взяти?

Справа була вирішена, і в хаті, що стільки років була для Марка рідною домівкою, готувалися до розлуки: тітка

Катерина плакала, дядько Іван згадував своє молоде парубоцьке життя, далекі походи і бойових побратимів, а Марко думав, що то на нього чекає попереду і яка ж то вона, Січ...

Розділ третій

в якому за Марком уже й женуться

Дядько Іван так і просидів усю ніч на вулиці, на своїй улюбленій лаві під вікном. Чи спав, чи не спав, але, щойно засіріло, відірвався від своєї козацької люльки, з якою, здавалося, наче злився в єдине ціле, і гукнув неголосно:

– Марку! Вже час.

З розчиненого вікна почулося, як у хаті заговтузилися, потім щось зашаруділо, рипнуло, грюкнуло і, як було, заголосила тітка Катерина:

– Ой дитятко ж наше! Куди ж ти підеш саменьке?!

– Таке, тітко, скажете, – загув ображений голос Марка. – Я ж не маленький.

Тітка схаменулася, мабуть подумавши, що воно й дійсно не годиться здіймати лемент о такій порі, коли сусіди ще й не попркидалися. Тихо пустила сльозу і, схлипуючи, пройшла за Марком у відчинені двері, обняла його вже на порозі й тицьнула в руки чималий вузлик, у якому було щось знайомо кругле і приємно тепле:

– А я ж тобі й пирога в дорогу спекла. Такого, як ти любиш.

Марко просяяв, чоломкнув тітку в обидві щоки, міцно притис до себе вузлика, що так пах рідною домівкою, яку йому доводилося покидати через те нагале запрошення ще незнайомої йому, таємничої козацької Долі, й повернувся до дядька Івана.

– Не барися, – промовив дядько. – Хто рано встає, тому й Бог дає.

Він стис Маркові руку, плеснув по плечу і батьківським штурханом спровадив до воріт. Вже на воротях Марко обернувся востаннє поглянути на хату, де зростав ізмалечку, й поклонився старим у пояс.

– Спасибі Вам, тітко Катерино, і Вам, дядьку Іване, за турботу. Не згадуйте лихим словом.

А ті лиш міцніше пригорнулися одне до одного, закліпали очима, тітка частіше, а дядько лише двічі, по-козацькому, та тільки й промовили:

– Хай же тобі щастить.

А за якийсь час, коли люди вже знову були в полі й саме починали роботу, аби закінчити почате учора, до Вишеньок підійшло військо пана Сплюнь-Розітревського. Нагаями своїх гайдуків його вельможність сподівався вгамувати непокірних. Історики, які люблять прикрасити історію своїми висновками, припускають, що він був з молодих та ранніх і на той час ще погано знав козацьку вдачу. Так чи не так, але, внаслідок описаних тут подій, він отримав добру науку.

Панове військо складалося, власне, з однієї сотні козарлюг, зрозуміло, із сотником на чолі, які, ніж ризикувати життям на морі чи в Дикому полі, воліли краще вимахувати канчуками над спинами слабших і заглядати в рота усякому начальству з надією на те, що звідти випаде недоїдений вареник.

Зрання, коли порядні люди вийшли в поле орати, сотня надійно обвішалася зброєю, всілася на добрих панських коней та й посунула у той бік, куди показували двоє невдах. Тих, що мали вчора нагоду поспілкуватися з Марком. Сунули повільно. Чи тому, що були перевантажені зброєю та порохом, чи, може, тому, що всім передався настрій гайдуків-провідників, які чомусь зовсім не надихалися завзяттям. Коли з-за пагорба поволеньки так виринули жовті стріхи гарненьких, чепурненьких хаток та обриси корчми, широко розбудованої саме на тому місці, де дорога розбігалася надвоє, щоб спровадити вас за вашим бажанням до Вишеньок а чи до Черешеньок, "провідники" водночас здригнулися й невпевнено тицьнули пальцями у простір:

– Ось вони, ті села, пане Сотнику.

Невпевненість самовидців підказала панові Сотнику, – який за одного битого з легкістю благодійного фонду віддавав двох небитих і не боявся переplatити, бо й сам

був не в тім`я битий, а часто по ребрах, – що приємна прогулянка скінчилася і наближається момент істини, яка в реальному житті буває дуже й дуже жорстокою. Панові сотнику навіть заболіли ребра. "На погоду, чи що?" – подумалося йому. "Чи що", – відгукнувся на думку внутрішній голос. "Тьох! – по-солов'їному проспівало серце. – Тьох!.. Тьох!.."

Якби ж то розум знав, чого серце співає. Але, може б, і це не зарадило, бо нам з вами добре відомо, що серце геть ніколи не слухається розуму, а розум за це не зважає на серце і починає дослухатися до нього тільки тоді, коли воно вже починає боліти. Але це приходиться з роками.

Козаки щиро любили роботу, але вони зовсім не були однолюбамі. Вони так само любили і козацькі розваги. Тому, коли на обрії піднялася курява і заблищали списи, це викликало неабияку радість.

– О! Вчорашні гості!

– Сьогодні ще й рідню привели.

Мирні орачі були зовсім не від того, щоб змінити майже зоране поле на ще не встелене ворожими тілами поле бою. В одному й другому випадку це в них називалося "вийти на польові роботи".

– Гайда, хлопці, по мушкети!

– Тю, дурний! Я ж свого начистить забув.

– Нічого, на таке діло і для тебе знайдеться.

– Аби твоя жінка шаблю не сховала.

– Діду! Там у вас на горищі гаківниця лежала, ви її ще не збули?

– Поганий той козак, що зброю не береже.

– Ото гульня буде!

Отак з недовгими балачками та швидкими думками кинулися козаки по рідних домівках. А щоб швидше було, кинулися наїждженою дорогою, повз корчму, перед якою стрибав і плескав у долоні Охрім.

– Дядьку! Ідуть! Давайте скоріш! – вищав хлопець, як те недорізане теля, і так захопився, що не встиг помітити козацьку громаду, яка наче вихор змела його з дороги і кинула у пилюку. Поспішаючи, разом з Охрімом козаки

змели і драбину. Драбина добряче хитнулася й, набираючи розгону, хряснулась об землю. Хряснувся об землю і Корчмар, що в цю нещасливу для нього хвилину сидів якраз на вершечку тієї драбини. Звідти він як завше повчав Охріма, як треба жити на світі, жалівся, що люди не слухають порад старого Корчмаря, і, між іншим, виводив над ворітьми яскраво-червоною фарбою:

КОРЧМА **ім. ПАНА СПЛЮНЬ-РОЗІТРЕВСЬКОГО**

– Ага! Злякалися голодранці! – загукав Охрім, як тільки повипльовував з рота пилюку. Він по-своєму розтлумачив ту поспішність, з якою козаки чкурнули до села. Корчмар йому на це нічого не відповів, бо лежав серед дороги, зарившись носом у землю, і ще не прийшов до тями.

Загін панських вояків просувався усе повільніше й повільніше, але нарешті дістався до корчми. Придивившись до будівлі з багатьма вікнами та порожньою пляшкою з-під оковитої, що теліпалася над вхідними дверима, вояки зраділи:

– О! Корчма!

– Стратегічно дуже зручне місце, – одразу визначився пан Сотник. – Я лишаюсь тут, а вам – знайти бунтарів і притягти сюди.

"Угу. Дай Боже нам самим назад притягтися", – подумали собі вояки, але змовчали, знаючи, що сперечатися з начальством не слід. Інакше, завдання може бути ускладнене.

В цю хвилину до них наблизився Корчмар. Він саме оговтався і навіть зміг самостійно підвестися. Охрім, може б, і допоміг, якби Корчмар пообіцяв накинути зарплатню, але старий вважав, що за гроші не гріх і потрудитися, до того ж в Охріма були зайняті руки. Він старанно загинав пальці, рахуючи знайомих парубків, які, на його думку, мали бути покарані слугами пана Сплюнь-Розітревського в першу чергу. За Марка він загнув аж два пальці. Отож старий Корчмар, тримаючись рукою за попереk,

самотужки дошкутильгав до Сотника, що гордо розсівся в сідлі, вхопився за його широченні штани і жалібно застогнав:

– Вельмишановний пане! Я знаю, кого ви шукаєте. То все Марко, Іванів небіж. Це він ваших вояків прогнав.

– Як? Один? – щиро здивувався Сотник. Ця дрібна деталь вчорашньої історії, виявляється, була йому невідома.

– Так, так. Ще й на вашого пана плювався. А зрання оце подався на Січ та погрожував запорожців привести. – Корчмар вирішив, що напустити страху буде не зайве.

Страху він дійсно напустив. Від згадки про запорожців Сотника тіпонуло так, що аж кінь під ним заіржав і мало не став дибки. Щоправда, в коня це не вийшло, бо вже встиг розлінитися, як і той вершник, що їздив у нього на спині лише затим, щоб не ходити пішки.

– Наздогнати негайно!!

З великого переляку Сотник гаркнув так голосно, що й ті, хто заснув у сідлі ще з того часу, як рушали в дорогу, попрокидалися і зробили вигляд, що прислухаються.

– Наздогнати, наздогнати, – авторитетно підтримав Сотника Корчмар. – А щоб легше вам його пізнати, беріть із собою хлопця мого, Охріма. Він – парубок тямущий. – Ця щаслива думка раптом зійшла на нього, наче Божа благодать. Старий вирішив, що останнім часом платив Охріму забагато і тепер не варто втрачати нагоди спекатися цього ледаря хоч на деякий час, щоб утримати йому зарплатню.

– Ви часом не здуріли, дядьку? – з надією запитав прикро вражений такою рекомендацією Охрім. Навіть малим хлопцем він унікав гри в козаків-розбійників, а тут... А як дійде до бою? Марко – то все-таки Марко. Охрім узявся за лоба, помацав щелепу, наче перевіряючи її міцність та надійність, крутнув головою і повів плечима. Збоку це, мабуть, виглядало кумедно, але ніхто навіть не посміхнувся, бо кожен із вояків у цю хвилину чекав вироку власної долі. Вояки розуміли, що в погоню кинуться не всі, і тим більше розуміли, що не всі звідти

повернуться. Вигляд корчми з широко розчиненими воротами їх приваблював значно більше.

Тим часом сотник уже зробив перший вибір:

– Ти за старшого! Бери цього парубка та ще п'ятьох, і щоб із-під землі дістали!

Той, хто мав лізти під землю, був і справді найбільший вояка з усієї розледачілої сотні, бо полюбляв час від часу махнути шаблею, коли йому нічого не загрожувало. Сотник знав його давно: вони ще малими ходили в науку до одного дядя, і вже тоді він уславився як великий забіяка, що ліз битися переважно до менших і грубіянив переважно дорослим. З ровесниками та старшими хлопцями поводився обережно, бо знав, що заробить. Власне, небажання за-робляти і привело його на спокійну і забезпечену панську службу. Тепер його заповітною мрією було зробити кар'єру і завести власне господарство, але так, щоб без мороки. Він уже й надивився собі таке господарство, що належало гарненькій жіночці, яка жила вдовою, бо чоловік її десь-колись не повернувся з далеких походів. На його біду, на ту жіночку й на її господарство задивлявся і Сотник, а тому можемо припустити, що саме через це вибір старшого для виконання особливо небезпечного завдання відбувся швидко і без вагань. Усім гайдукам безпідставно здавалося, що лишитися в селі, а радше в корчмі, безпечніше, ніж ганяти на конях битим шляхом, де легко бути битим і самому.

– А цих двох, – розкомандувався тим часом Сотник, – що з одним не могли впоратися, замкніть до темниці. Хай попосидять.

– До темниці, до темниці, – мало не заплескали в долоні вже биті гайдуки. Їх зовсім не лякала перспектива попосидіти. Їх скоріше лякала можливість повторити вчорашній досвід.

– Оце влип, – вирішив собі Охрім. – Тьху!

Сплюнув хлопець від душі, та так звучно, що це привернуло увагу пильного панського вояка, який стояв поряд. Винахідливий гайдук раптом побачив нагоду прислужитися та піддобритися, що на панській службі ніколи не вважалося зайвим.

– Пане Сотнику! Мені здається, він ображає славне ім'я нашого ясновельможного пана.

– Всипте йому канчуків, щоб не здавалося! – визвірився Сотник. Вперше в житті він віддав розумне і справедливе розпорядження, але це було цілком випадково. Просто Сотник не любив ініціативних підлеглих.

– А цьому що? – поцікавилися інші, менш ініціативні підлеглі, вказуючи на Охріма лише для того, щоб вяснити бажання начальства.

– Канчуків! – зірвалося в Сотника улюблене слово. Тут він згадав, що ця вказівка не зовсім узгоджується з попередніми, й одразу додав, щоб виправити ситуацію: – А тоді коня! І хутчій!!

Всі, хто стояв ближче, одразу заходилися виконувати розпорядження, аби бути при ділі й не звертати на себе зайвий раз увагу заклопотаного складними стратегічними умовами командира. Свого товариша вони шмагали розмірено, звичними і вправними рухами, відчуючи потребу трішки розім'ятись. Це була єдина фізична вправа, яку вони вміли робити як слід. Охріма відхлистали нашвидкуруч, але з натхненням. Потім закинули на коня упоперек сідла, бо не були впевнені, що той зможе триматися верхи належним чином і доповіли про виконання.

Призначений Старшим для гонитви за Марком на цей час вже відібрав собі команду з п'яти ні на що не здатних лайдаків, які тільки й відрізнялися від інших, що краще навчилися спати в сідлі. Перед тим, як рушати, новоспечений начальничок ні з того ні з сього виявив душевну вразливість і дещо надмірну для панського посіпаки емоційність. Йому зненацька стало шкода і себе, і своєї кар'єри, і того господарства з гарненькою жіночкою. Адже ж буває так, що котромусь в житті постійно бракує уваги і захоплення оточуючих, та раптом підвертається чоловікові таке щастя, що тільки на нього усі й дивляться, ще й за обставин, які жодним чином від його власних зусиль не залежать. Ну як тут не напроситися, щоб тебе пожаліли чи принаймні поспівчували через ті труднощі, які ще невідомо чи й

зустрінеш. Щоб вилити свої почуття, а разом і надати урочистості своєму від'їзду, Старший загону переслідувачів набрав сумно-поважного вигляду і звернув-ся до Сотника з такими вельми проникливими словами:

– Пане Сотнику! Якщо не повернусь, передайте, коли Ваша ласка, отій молодичці, що й ви до неї вчащаєте... щоб не згадувала...

Сотник уже твердим кроком прямував до дверей, за якими його чекала наготовлена сулія доброї горілки, кільце ковбаси, миска вареників, глечик зі сметаною, борщ у печі та ще, мабуть, багато подібних дрібничок, тож зараз йому було не до урочистостей. Тільки й кинув не обертаючись:

– Хоч би й повернувся, передам. Забирайтеся вже!

Загін напрочуд швидко опинився на конях і клусом, або ж, як іще в нас кажуть, риссю, вилетів за село, а вже там, подалі від Сотникових очей, пустили коней легким чвалом і вже зовсім швидко перейшли на крок, не особливо поспішаючи завершувати відрядження. За селом привітно світило сонечко, зеленіла молоденька травичка, повітря було сповнене весняних пахощів, і все це нікому не надавало бажання шукати собі зайвої мороки. Старший вирішив, що хай воно буде як буде. До того ж він образився на Сотника за привселюдно виявлену зневагу.

"Начальству добре, – розмірковував він, прислухаючись до порожнього шлунка, який зараз наспівував йому про свої жалі з того приводу, що не вдалося відвідати корчму. – Сам собі спочиває, вареники наминає, а ти їдь ото бозна-куди..."

Так якось воно повелося на світі, що люди частенько заздять іншим, шукаючи щасливіших за себе. Але насправді хто може знати, куди завтра життя поверне і кому з нас випаде краща доля?

Розділ четвертий

Бій у Вишеньках

Пан Сотник, перш ніж зникнути за дверима корчми, ще встиг розвіяти сподівання своїх вояків на смачний обід. З порога найсуворішим чином було віддано наказ шикуватися, вийти на майдан в центрі села і звідти розпочинати каральну операцію. Як саме здійснювати ту операцію – ніхто не зрозумів, але остання фраза прозвучала чітко: закінчити до вечері.

Сказано, то сказано, мусиш виконувати. Гайдуки наготували свої канчуки на козацькі спини і почали шикуватися. Що були голодні і злі, то завдання збиралися виконати належним чином. Але ж хіба це справедливо: зганяти зло на людях, які поки що нічого поганого вам не зробили? Всім відомо, що ні. Так що нам їх і не шкода. Нехай ідуть.

А сам Сотник розсівся за столом і вже наминав ковбаску, щоб якимось згаяти час, поки в печі довариться горщик свіжого борщу. Поруч крутився, наче дзига, Корчмар: то переставляв миски, то витирав ганчіркою стіл, а ось і притеребив чималу сулію горілки, щоб линути панові-гостю одразу з півкелиха. Може, пан подобрішають. Корчмар дуже хотів, щоб цей суворий вояка подобрішав, і мав на те свою вагому причину. справа в тому, що оскільки місцеві жителі досі не потурбувалися про спорудження темниці, а засуджених на ув'язнення гайдуків ну обов'язково мали кудись замкнути, то їх і замкнули у льох під корчмою, де зберігалися чималенькі запаси харчів. Тепер у корчмі було добре чути, що в'язні там, унизу, часу не марнували і з кожним "дзень!" та "хруп!" Корчмареві серце обливалося кров'ю, та так, що аж штани почали мокріти. Врешті-решт він не витримав цієї наруги і застогнав:

– Може, ви, пане начальнику, даремно ваших хлопців у мій льох запроторили? Хай би умовно відсиділи. То ж такі збитки!

В Сотника, який, і заробляючи на панській службі, нічого не мав за душею, бо без жалю пускав гроші на вітер, була на це своя, дуже практична, точка зору:

– Той, хто жалкує для своїх вояків, – він багатозначно тицьнув шматком ковбаси у стелю, – годуватиме ще й чужих. Перевірено.

Корчмар на це тільки схлипнув, а про себе подумав: "Де тут, кат його бери, напасешся, як сам не знаєш, хто тобі завтра свої будуть".

І тут зненацька цю глибоку думку, що яскраво відображала нелегке життя тогочасного підприємця, заглушив постріл. Стріляли з рушниці по вікно і, видно, зблизька, бо шандарахнуло так, що шибка розлетілася повністю, а здоровенна свічка, що була виставлена на стіл задля високого та огрядного гостя, загасла й перекинулася.

Суворий вояка трішки знався на тактиці уникання бою. Хоч і був уже п'янений, одразу зорієнтувався і прикинувся мертвим. Для вірогідності хотів навіть ударитися лобом об стіл, але, вибираючи місце, не розрахував і влучив обличчям просто в макітру з варениками, що були щедро вимазані маслом. На його щастя, вареники вже прохолостили, то він так і лишився обличчям у макітрі, намагаючись не дихати і взагалі не подавати ознак життя.

Корчмареві мало не випала з рук сулія, з якої він саме доливав Сотникові у келих оковитої, але він її таки втримав, бо вчасно згадав про закупівельну ціну на міцні напої, і швиденько тремтячими руками поставив на стіл.

Одразу з гуркотом розчинилися двері – мабуть, від удару ногою, бо так завжди робиться, коли на когось нападають зненацька – і до корчми увалилися два здоровенні дядьки з рушницями в руках та шаблями при боці. Корчмареві зострашу видалося навіть, що це не сусіди з Черешеньок, а дійсно-таки козацька підмога з самого Запорожжя.

– Ага! – гукнув один козарлюга, що був кремезніший. – Беріть його, хлопці!

До корчми втерлося ще чоловік зо три козаків. Сотника ухопили за чуба, відліпили від вареників і потягли до виходу. По дорозі він сопів і ворушив вусами, бо в носа таки набилося тісто, але мужньо продовжував удавати з себе мертвого.

– Це я його напоїв! – заверещав Корчмар. – Щоб не втік! Прошу врахувати!

– Врахуємо й нарахуємо, – пообіцяв кремезний козарлюга. – Ось завдаток!

У повітрі свиснув козацький кулачище, і Корчмар одразу повірив у далеку перспективу створення міжзоряних кораблів, а поняття "перевантаження", "невагомість" і "приземлення" стали йому близькими до болю... у всьому тілі.

Поки начальство розважалося як могло у корчмі, гайдуки вийшли на неширокий майдан, вимахуючи канчуками і уявляючи собі в думках, як зараз жителям цього села віділлються їх голодні сльози. Але на майдані вони були неприємно здивовані. Так здивовані і так неприємно, що аж перестали вимахувати канчуками, а деякі навіть почали мацати руками, шукаючи, з якого боку має висіти та клята шабля, яку, в потрібну хвилину завжди так важко знайти.

Виявляється, їх тут чекали.

Край майдану, вишикувавшись півмісяцем, стояли чоловіки з шаблями та келепами, парубки з кілками, жінки з рогачами і хлопчак з рогатками зразка XVI–XVII сторіччя для стрільби камінням середнього і великого калібру. Мало того, над стріхами довколишніх хат зблиснули металеві стволи турецьких рушниць та вироблених на Запорозжжі гаківниць, що, зазвичай, були на озброєнні тогочасного Війська запорозького січового. Досвідчені в боях старі козаки добре знали на конфліктології і розуміли, що далеко не всі конфлікти вирішуються з одного разу. Вони були певні, що Свобода, як жінка, цілковито належить лише тому, хто її справді любить і завжди готовий захищати. Задля цієї нагоди, як ми вже здогадалися, прихована по хатах козацька зброя

була старанно начищена та намащена мирними жителями Вишеньок ще звечора.

Нестрункі лави панських вояків захиталися, засмикалися і почали рідіти ще до першого залпу козацьких рушниць. Ті, що вигідно знаходилися в ар'єргарді, тобто позаду, одразу відступили, чи, сказати правду, просто чкурнули туди, звідки прийшли, а ті, хто був в авангарді, себто попереду, так налякалися, що дружно втратили свідомість і самостійно гепнулись у пилюку. Довкола гримнуло, аж шибки в хатах затряслися, могутні стволи ригнули полум'ям і пустили величезні клуби диму, від чого багатьох гайдуків занудило, ноги їм почали підкошуватися, а обличчя пополотніли. Козаки, стріляючи зі стріх, мали на меті вивести ворога з ладу психологічно: "щоб і їм, лайдакам, запам'яталося, й іншим переказали", тому цілили переважно по високих шапках, що гордо прикрашали порожні голови, надійно ховаючи відсутність розуму. Продірявлені шапки знялися над майданом, як та зграя біло-сіро-чорно-бурих голубів і, наче крилами, затріпотіли у повітрі шликами. Декого постріли, які повторювалися залпами раз у раз, оглушили настільки, що вони не могли навіть поворухнутися. Інші, на кого не подіяли спецефекти, заметалися по майдану, але одразу ж потрапили під град камінюччя, пущеного з хлоп'ячих рогаток. Малі хлопчаки нічого не знали про психологічну війну і без усяких військових хитрощів лупили просто по носах, лобах і потилицях, які безладно стрибали і кидалися в диму, що все більше нависав і громадився над майданом. Нестандартний калібр тих снарядів гайдуки-вояки визначали безпомилково, з точністю до десятих і сотих міліметра за всіма параметрами під час кожного попадання. Потрібні величини висвічувалися їм в очах арабськими, римськими цифрами та прописом – залежно від набутої освіти. Лише ті, хто зовсім не знав математики, так до кінця і не збагнули, що ж то їм блимало у головах того жажливого дня.

Залпи стихли ураз. Над майданом запала така тиша, що, коли хтось із гайдуків, чухаючи забиту потилицю, шморгнув носом, це шморгання пролунало, як грім із неба, й перелякані до смерті панські служаки, які не знали куди бігти й куди втікати, раптом запанікували. Один болісно скрикнув, інший гірко розридався, а ще інший – пронизливо заверещав і кинувся наосліп кудись уперед, сподіваючись вирватися з цього пекельного кола. Його одразу заспокоїли рогачем, і тут почалося...

Почалося те, що вже важко було б назвати рукопашним боєм. Це було просто побоїще. Гайдуків товкли усі й за все разом: за наміри будувати панські замки на козацьких зем-лях, за досі не виоране поле, за зірвані в школі цікаві уроки, за прихід без запрошення, за канчуки, якими вони дозволяли собі вимахувати серед козацького села, і навіть за минулорічний неврожай.

Не уникли справедливого народного гніву й ті, що рвонули з поля бою до того, як усе почалося. Підбігаючи вже до корчми і, ой як передчасно, радіючи, вони напоролися на узброєну козацьку громаду з Черешеньок. Ця немала підмога вже встигла перекрити усі виходи з села, а окремий загін саме просувався до епіцентру бойовища, щоб, у разі потреби, й собі приєднатися до бойових дій. Козаки дуже зраділи, коли побачили, що і для них біжить робота, й наготувалися зустріти ворога. Щоправда, ар'єргард панського війська не прийняв відкритого бою і кинувся врозтіч бічними вулицями та городами, але їх досить швидко переловили геть усіх, одмолотили, як зерно на току, і поскидали в яму за селом, щоб там відійшли та зібралися з думками.

Так пан Сплюнь-Розітрєвський залишився без війська. Розповідають, що після того бойовища до нього повернувся тільки один з усіх гайдуків, та й то лише тому, що геть утратив розум. Він гірко плакав, називав пана рідною мамою і просив пробачення за те, що колись, у віці п'яти років, виїв без дозволу повний глечик сметани, а вину звалив на кота Мурзика, якому потім ні за що перепало. Інші на чолі із Сотником, як тільки

прочумались і зіп`ялися на ноги, одразу добровільно пішли на турецькі галери, щоб виховати в собі любов до праці. Ця наука так подіяла на молодого Сплюнь-Розітрєвського, що він одразу набув життєвого досвіду, змінив прізвище, на власні кошти відкрив кобзарську школу у Києві і взявся за укладання орфографічного словника української мови, в якому слово "козак" писалося з великої літери.

Цікаво склалася доля двох гайдуків-в`язнів, що їх замкнули до Корчмарєвого льоху. Старий Корчмар, якому далися взнаки збройні наїзди, запропонував їм увійти в долю за десять відсотків річних, з тим, щоб вони забезпечували охорону корчми. Якщо не силою, на яку Корчмар сподівався мало, то хоча б своєю присутністю. "З прибутків, – рахував хитрий гендляр, – я їм платитиму тільки десяту частину, але якщо коли битимуть, то розподілять на всіх трьох порівну. Все ж буде легше. А Охрїма звільню, якщо й повернеться". Колишні гайдуки щодо цього були більшими оптимістами, бо після пережитого вірили, що біля козаків, якщо з ними самими не зачіпатися, можна не боятись нічого, і з радістю прийняли пропозицію.

На цьому ми й дамо спокій козакам з Вишеньок та їх сусідам з Черешеньок і поспішимо дізнатися про дальші пригоди Марка та гайдуків, що мусили його наздогнати.

Розділ п`ятий

*Марко та Рябло. Гайдуки на хуторі
старої відьми*

А що Марко? Марко як Марко. Йшов собі, та посвистував, та на різні боки озирався. Один раз присів на пеньок при дорозі, ум`яв половину пирога, що його тітка Катєрина в дорогу дала, подумки згадав тітку добрим словом, подякував Богові за хорошу погоду, що найкращим чином сприяла приємній подорожі, та й далі помандрував. Чимчикував отак довгенько і думав усе про одне... А от і ні, зовсім не про те, про що ви подумали. Ні про Січ, ні про пироги і ні про дівчат. А думав Марко, чи не

вперше в житті, про те, як то дядько Іван та тітка Катерина з господарством без нього упораються. Бо це ж і поле недоораним лишилося, а ще ж і засіяти треба... Досі Маркові такі думки і в голову не приходили. Хоч від роботи не відмовлявся і працював за десятьох, а в думках все про своє. Та й чого було парубкові голову ламати? Що казали, те й робив. А тут...

...І тут у Марка раптом серце тьохнуло. Ні, не так, як у пана Сотника в попередньому розділі. У Марка воно радісно якомсь затьохкало і не аби з чого. Парубок саме огинав густий дубнячок, навколо якого вихилялася ґрунтова дорога. Маємо щастя, що в нас такі дороги ще подекуди збереглися, а то б довелося довго пояснювати, чим ґрунтова дорога відрізняється, скажімо, від бетонки, то й книжки б не вийшло. Тож обігнув Марко дубнячок, і відкрилася його очам криниця з журавлем край невеликого села. Але ж ми з вами розуміємо, що не од вигляду криниці чи журавля серце Маркове заспівало. Він скоріше вгадав, ніж розгледів, що там, біля тієї криниці, стоять і цвенькають собі у будень, наче роботи не мають, троє молоденьких, гарненьких дівчаток. Що вони гарненькі – Марко нітрохи не сумнівався, бо поняття "не-гарненькі дівчата" для нього не існувало. Власне, й нам з вами про таке диво, здається, не доводилося чувати. Від радості нашому герою навіть захотілося свої чорні вуса підкрутити, але як лапнув рукою під носом, то згадав, що вони в нього ще тільки ледь окреслились. Смикнути вже сяк-так можна, а підкручувати – зась. Але навіть ця, здавалося б, сумна для молодого парубка обставина зовсім не зіпсувала Маркові чудового настрою, який з кожним кроком усе більше чудовішав.

Дівчата, виявляється, були: одна – чорнява, друга – білява, а третя – з вогненно-рудим волоссям. Марка це тоді так вразило, що потім, набагато пізніше, він і пісню склав про козака, що не знає, яку з трьох дівчат вибрати. Ви її, мабуть, чули, а може, й самі час від часу співаєте.

– Здорові були, дівчата! – з удавано напівбайдужим виглядом гукнув Марко, коли наблизився до колодязя. – Як ваше село зветься?

Дівчата, які вже давно помітили хвацького парубка, досі їм незнайомого, поглянули на Марка з удавано напівздивованим виглядом, наче відірвалися від, ну дуже-дуже-дуже важливої розмови. Проте в тієї, що була Білява, очі зблиснули якимось особливим вогником, і вона швидко відповіла:

– Непитайлівка. – При цьому пухкенькі дівочі губки виклались у щирі й безвинні посмішки.

Досвідчений у справі спілкування з дівчатами Марко на іншу відповідь і не сподівався. Він настільки хвацько, наскільки дозволяв йому вузлик з недоїденим пирогом, узявся руками в боки і примружив ліве око. Чи, може, праве, але то не доконечно важливе для нашої розповіді.

– Іч, гостроязика яка! Краще б запросила подорожнього до себе в хату, та пирогів поставила, та... – набиваючись на гостини, Марко не втримався, щоб не згадати про свою улюблену страву.

Але дівчата сприйняли його залицяння якимось дивно. Вони дружно набрали повні дівочі груди повітря і застигли на якусь мить, дивлячись кудись удалину, поза Марковим плечем. Хлопець розгубився і, не знати чого, помацав своє вухо, а тоді спробував струснути зі свого плеча не знати що, чи пір'їну, чи, може, пилінку.

Далі все відбулося набагато швидше, ніж тут буде описано. Руденька перша отямилась, задерикувато посміхнулася і, передражняючи Марка, взялася в боки:

– Не піде подорожній чоловік. Злякається.

– А то чого б це? – щиро здивувався Марко.

– Так он же її Рябко знову з цепу зірвався! – пирснула сміхом Чорнява.

Марко швидко озирнувся й угледів собацюру, що з усіх своїх собачих сил тяг до колодязя здоровенний ланцюг, який вочевидь мав утримувати це звіря біля далекої крайньої хати. Те, що хата була далека, а ланцюг довгий і важкий, – дало нашому герою ще якусь мить на роздуми. Задля більшої правдивості нашої історії, визнаємо, що Марко трішки злякався. Злі собаки – це було, мабуть, єдине, чого він досі боявся в житті, та, врешті-решт, хлопця можна зрозуміти. Адже ті клятві

створіння одразу хапають вас за штани, а поки від них відкараскаєшся, то в тих, ваших штанах, соромно не те що перед дівчатами, а й у парубоцькій компанії з`явитися.

Тому Марко і серцем, і навіть шлунком відчув, що ну немає в нього аніякісінького бажання вияснювати наміри цього чотириноного друга людини. Коли Рябко підбіг і почав ластитися до дівчат, за хлопцем уже тільки курилося.

– Що ж ти, дурнику? – пестили кошлатого Рябка дівчата. – Всіх парубків нам розлякаєш.

Трьом подругам було і смішно, і трішки сумно, бо незнайомий парубок їм сподобався, а в житті не так часто буває, що через ваше село, містечко чи вулицю проходять цікаві хлопці.

Марко взяв такий розгін, що ледве зміг зупинитися аж серед лісу, де й дорога була мало їжджена. Просто перед собою він уздрів прибуту до стовпа дошку-стрілку з написом

с. НЕПИТАЙЛІВКА **5 верст**

– Ого! – мовив сам до себе парубок і заліз п`ятірнею у свою густу чуприну. – Так уже скоро й на Січі буду.

Між іншим, він подумав і про те, що дівчата сказали йому правду і що село дійсно мало чудну назву Непитайлівка, а такому на словах не кожен і повірить. Але на те, щоб робити з цього висновки, хлопця вже не вистачило, бо ж він мав перед собою визначену мету і його молода неспокійна душа прагнула геройських подвигів. Тож на Рябка він не дуже й образився.

А до гарненьких дівчат у цю хвилину під`їжджали гайдуки пана Сплюнь-Розітревського, які мусили гнатися за Марком. Кажу, мусили, бо насправді вони не мали жодного бажання за кимось ганятися й зовсім не поспішали. Їхали собі повагом, роззираючись на всі боки та посвистуючи, і якщо відстань між ними та Марком потроху зменшувалась, то тільки тому, що гайдуки були

на конях. А коли коні йдуть повільно, то вони чомусь все одно йдуть швидше, ніж людина, хоч би й така, як наш Марко.

Отож, і часу небагато пройшло після зустрічі з Марком, як дівчата угледіли п'ятьох вгодованих і узброєних вершників на добрих конях, а з ними – хлопця, що мав хитруваті очі, але досить жалюгідний вигляд.

Гайдуки теж зацікавилися дівчатами й теж уміли знайомитись незгірше за Марка:

– Здорові були, дівчата! – озвався найнетерплячіший. – Кому ваше село належить?

– Мабуть, що нам, – розгубилися від такого дивного питання дівчата, які досі старанно заступали собою Рябка, що на той час мирно розлігся у траві й зовсім не звертав уваги на прибульців.

– Іч, яка гостроязика! – настовбурчив вуса гайдук, якому і в голові не було, щоб над селом та не малось хоч якого-небудь миршавенького панка. – Краще б...

– Ану цить! – гарикнув на нього Старший. Він вельми пишався тим, що нарешті вибився в начальники, і дуже радів усякій нагоді підкрутити комусь хвості.

Гайдуки зрозуміли, що на їх місці краще шануватися, і повтягали голови в плечі, а Старший задер носа і, не знати чому, скривився. Може, вважав, що таким чином виглядатиме справді по-панському. Потім звернувся до дівчат, просовуючи слова крізь зуби та підштовхуючи їх язиком, щоб справити враження:

– Скажіть нам, дівчаточка, ви тут незнайомого парубка не бачили?

Він дійсно справив на дівчат враження, і досить неприємне. Це його "дівчаточка" прозвучало так образливо, що дівчата одразу й образились, і Руденька відрубала так, як це й досі роблять українські дівчата, коли хочуть підкреслити свою повну зневагу до певної особи:

– Ми з незнайомими не розмовляємо!

А Чорнява поглянула на групу дивних вершників з підозрою. Як дівчина розумна й обережна, вона собі подумала: "Тут щось не те", а вголос промовила:

– Хіба здалеку бачили одного, так він ген на той хутір подався, – та й махнула рукою кудись убік, де вдалині, край лісу, виднілося одиноке господарство.

– Гайда! – не подумавши, гукнув Старший, просто від бажання відчутти себе командиром.

Зраділі коні злегка заіржали і рвонули уздовж ледь примітної стежки, що вела до хутора. Їх вершники з ходу поприпадали до кінських грив, але тільки затим, щоб лишитися в сідлі, бо досі вже мало не засинали від повільної їзди й дуже ризикували звалитися в молоду свіжо-зелену травцю.

Ледь віддалився тупіт копит, як дівчата кинулися до своєї чорнявої подруги:

– Ой! Ти ж їх до старої відьми послала.

– До старої! – осміхнулася дівчина. – Сама бабуса вже ні на що не здатна. В неї зараз онука гостює. Ота, кажуть, самого Люципера за пояс заткне.

Отож. Буде декому наука! Тепер дехто знатиме, що, навіть усівшись верхи, треба поводитися чемно, особливо з дівчатами. Хоч, на правду, усяка наука легко дається тільки розумним, а як голова не варить, то на ту голову стільки ще позвалюється...

Те, що називалося хутором, так вразило гайдуків, що вони різко спинили коней і свиснули з подиву:

– Оце-то хутір!

– Я думав, так тільки під нашим паном живуть!

– Чи й живе тут хто...

Але ж і було з чого свистіти! Бачили б ви самі те господарство... Хата осіла вікнами в землю і не знати коли й була біленою. Солом`яна стріха давно прогнила й попровалювалась. Хлів і сарай стояли напівзруйновані. Земля над погребом просіла, колодязь заріс колючими кущами малини, дерев`яна огорожа навколо погнила й завалилася, а від воріт лишилася сама згадка. Міцно стояли тільки два дубові стовпи з іржавими завісами, на яких колись висіли ворота. На одному з цих стовпів сиділа і блимала на гайдуків зеленими очима облізла чорна кішка невідомої породи, а біля заваленого тину самотньо

стовбичила й сумно оглядала довколишній світ худа-худюща корова.

– Му, – тихо мовила Корова.

– Ня-яв! – обізвалася Кішка.

– Згинь до біса! – хором відгукнулися гайдуки.

Тут вони помітили, що під хатою, на почорнілій від часу колоді, сидить старезна, згорблена бабуся. Сидить і мовби нічого-нічого навколо себе не бачить. Про щось своє думає.

– Гей, бабо! – зовсім нечемно гукнув старший. – Парубок Марко у вас зупинявся?!

– Га?.. – обізвалася бабуся, наче прокинулась. – Чого вам, шиночки?

"Шиночкам" уже нетерпеливилось, щоб скоріше виїхати з цього незатишного місця, тому Старший гукнув роздратовано:

– Я питаю, у вас парубок такий, Марко, був?

– Га?.. А-а-а! Аякже. Був, шинку... І Марко, і Вашиль, і... той... Данило був. Гарний був парубок Данило.

Бабуся прожила бурхливе життя, і їй було що згадати зі своєї молодості. Вона поринула думками у спогади...

– Який Данило?!! – верескнув Старший, навіть не второпавши, про що йдеться. – Нас Марко цікавить! Де Марко?!!

– Так, люди добрі!.. – здивовано і цілком усвідомлено поглянула на гайдуків старенька. – Він же той... кілька літ уже як його нечиষ্ঠий вжив.

Вона на хвилю задумалась, а потім замріяно додала:

– А який кожник у молодості був...

До Старшого почало потроху доходити, що бабусю не цікавлять ні перехожі парубки, ні переїжджі вояки, ні особисто він, Старший, як він себе бачив, над цілим загоном особливого призначення. Йому стало дуже прикро. Мало не заплакав од такої зневаги. Щоб не заплакати, як це часто буває з панськими попихачами і невихованими хлопчиськами, він нагрубів.

– Бабо! – закричав на стареньку. – Не мороч нам голови, бо твою знімемо.

– Дайте бабуні спокій! – пролунав зненацька молодий і дзвінкий дівочий голос.

Це було так раптово, що Старший здригнувся і вже майже злякався, але вчасно помітив чорнооку та чорноброву дівчину, що стояла неподалік, спершись плечем на одвірок та склавши руки на грудях. Наш підпанок хоч і був не дуже вчений, але спромігся прочитати в дівочих очах насмішку і скипів ще більше:

– А ти хто така? – злісно зашипів він на дівчину.

– Я своєї баби внучка, – відрубала чорнобрива, наче шаблею махнула. – А от ви хто такі?

Старший одразу розгубився, бо не знав, чи слід відповідати на це питання, і, як у нього часто траплялося, прийняв дуже необачне рішення. Згодом він шкодував, що не злякався і не втік з того хутора одразу, але... Якби ж то знаття.

– Гей, хлопці! А провчіть-но її добре, щоб не патякала!

Тільки-но він це гукнув, як сталося найжахливіше. Таке, що панські слуги через свою обмеженість навіть увити собі не могли.

Молода дівчина суворо блиснула очима, рвучко випросталась, примружила ліве око і простягла руки долонями вперед, так, що Старший одразу витріщився на ті тендітні долоні й почав розмірено лупати очима. З кожним кліпанням його пересмикувало, а в голові гупало, мов у кузні. Перед носом рвонуло вогнем, наче з-під ніг вдарила блискавка, потім затріщало, хтозна-звідки яскравими снопами висипали іскри, задиміло й запахло смаленим. Коні дико заіржали від жаху й почали ставати дибки, так, що двоє гайдуків гепнулися на землю, Охрім пересів задом наперед, а Чорний кіт пронизливо нявкнув і кинувся зі стовпа в бур'яни.

На небі нізвідки з'явилися темні, важкі хмари. Вони понасувалися одна на одну, повільно опустилися й нависли низько-низько, над самими головами гайдуків, а тоді чомусь несамовито заревли живим голосом, наче яка небачена потвора. Зі страшним гуркотом вдарив грім...

Розділ шостий

*"До темниці хочу!!" Трудове виховання.
Доганяймо, щоб швидше втекти*

Зі страшним гуркотом вдарив грім, і старий, напіврозвалений сарай розлетівся вщент. З другого разу рознесло погріб, і обсыпало всіх сирого землею. Торохнуло ще раз, і стовп землі та вогню знявся там, де мали бути ворота. Відлетів шматок якоїсь дошки і врізав одного гайдука по потилиці. Той заскиглив і почав терти кулаками очі. Інші крутили носами, ховаючись від диму та куряви, й намагалися прожувати землю, якою їм позабивало роти.

Молода відьма, а це була саме вона, незадоволено повела очима, тупнула ніжкою, насупила брівки і спробувала зосередитися. На цей раз вона таки досягла, чого хотіла, бо небо прояснилося, знову пригріло сонечко, а замість диму запахло м'ятою.

Старший іще раз тіпонувся в сідлі і скрикнув:

– Хапайте ї-ї-а-а-а! І-ї-а-а-а!!

Його відчайдушний крик перейшов у справжнісінький осячлий рев. Гайдуки затамували подих і вирячили очі. Тепер вони побачили найстрашніше. Їх пан начальник в одну мить найбезвідповідальнішим чином, перетворився на віслюка і тепер сидів у сідлі вимахуючи передніми копитами і метляючи великою головошкою з довгими вухами.

– Гвалт!! – нелюдським голосом заверещав не на жарт переляканий Кінь і став дибки. Старший-віслюк випорснув із сідла та й ум'явся з тієї висоти, твердо й болюче, в густу невикошену траву посеред остаточно зруйнованого чарами подвір'я. Він коротко ревнув з несподіванки та від болю, а тоді важко звівся на ноги, повів вухами й поглянув на своїх підлеглих по-осячлому мирними і добрими очима.

Ледачі й непристосовані до життя без командирів гайдуки разом з переляканим Охрімом гірко заридали, проклинаючи свою нещасливу долю, і покотилися по

траві, в ноги до цього молодого дівчатка, яке задоволено споглядало власну роботу.

– Змилуйся, красуне! – благаали вони.

– Віддай Старшого, не сироти. Нам без начальства ніяк не можна.

– Самим за все відповідати доведеться.

– А ми ж самі й думати не навчені.

Молода відьма в житті була зовсім не злою дівчиною, але хазяйновитою господаркою. На щирий плач і прохання до смерті наляканих вояків вона осміхнулася і лукаво закинула:

– А що? Може, й віддам. Однак з вашого телепня доброї худоби не буде. Тільки за те, що бабуню образили, відпрацюєте.

Така пропозиція остаточно деморалізувала загін особливого призначення.

– Та ми ж працювати не вміємо.

– Може, краще канчуків?

– До темниці хочу!!

– Ну... – розчаровано промовило дівча, яке зовсім не звикло відступати від того, що раз надумало. – Якщо ви ні думати, ні працювати не вмієте – начувайтесь! Зараз усі мурахами станете.

Гайдуки мало цікавилися життям комах і за своє гайдуцьке життя ніколи до таких наук не вдавалися, але тут уторопали, що мурахам життя не мед, і приєднатися до їх гурту – означає працювати без відпочинку й до скону, а тому одразу погодилися на всі умови.

– Ой хлопці, це ж усе життя горбатитись! – гукнули ті, в кого думка працювала трохи швидше.

– Ні-ні! Ми згодні! – відгукнулися ті, що були лінивисті.

Дівчина задоволено відкинула за плечі тугу чорну косу свого волосся і...

...робота почалася.

Маркові переслідувачі копали, довбали, цюкали, грюкали, носили, возили, тягали, не присідали. І, при нагоді, кожен намагався дати міцного копняка Віслюкові, який хоч і опирався в роботі, але тільки тому, що гайдуки

не вміли поводитися з тваринами. Він озивався на копняки чемним ревом і добрими очима оглядав незвично працюючих колег по роботі. А ті ж працювали, аж курилося! І зовсім не тому, що вони перестали бути ледачими. Господиня наказала відбудувати та впорядкувати садибу за п'ятнадцять діб, і про те, що їх чекало в разі невиконання, тимчасові працівники воліли не думати. Отже, вони доклали всіх зусиль, аби якомога швидше знову нічого не робити. Так на подвір'ї виріс новий сарай, гарненький колодязь із високим різьбленим журавлем, і вже потроху добудовувався погріб, а свіжа солома на стріху завозилася на подвір'я через новенькі ворота, які легко відчинялися, легко зачинялися й зовсім не рипіли.

Довелося попомучитися з Коровою, яка уперто відмовлялася роз'їдатися і гладшати. А відгодувати ту "кляту тварину", схильну зберігати спортивну статуру, – то була одна з обов'язкових умов, визначених Відмоєю-красунею. Бідолахи по черзі, щодень, зрання й до смерку, зносили рогатій вередливиці щойно скошену траву і повзали перед нею на колінах, благаючи попоїсти.

– Їж. Ну їж, мила моя, – просили вони щонайчемніше, щоб Корова, бува, не образилась. І лише зрідка хто-та-хто не витримував і заходився перед упертим створінням істеричним плачем. – Та їж же, тварюко, бо поки тебе не розгодуємо, клята дівка не відпустить.

На другому тижні цих каторжних, як для знаменитих ледарів, робіт у їхніх головах почали з'являтися світлі думки, що для них самих було незвичним і страхітливо-тривожним.

– З кожним днем, – говорив один, розмірено цюкаючи сокирою, – усе більше переконуюсь, що старість треба поважати.

– Трудове виховання, – глибоко зітхав його товариш, важко налягаючи на заступ.

Лише Охріма ця пригода не дуже турбувала й зовсім не змінила. Він змалечку проходив своєрідну школу життя, де викладалося пристосуванство та хитрощі, де ідеал Привілею переважав над ідеалом Неробства. Поки інші

чухалися та гадали, хто до чого менш невдатний, Охрім швидко зорієнтувався: підібрав під себе кухню і тепер, з насолодою митця, прислуговував Старій відьмі, пропонуючи їй час від часу то молочко, то калачик, то гарячий борщик у горщику на трьох здорових чоловік. Онуки хлопець, з властивою йому обережністю хитруна, остерігався і тримався від неї подалі. Варто було їм зустрітися, як його маленькі, пронизливі і вочевидь ситі очі робилися заклопотаними й одразу шукали вітра в полі чи затишного, найнепомітнішого закапелка.

А дівчина спокійно займалася своїми справами: збирала якісь трави, гортала якісь конспекти і зрідка промовляла з вікна якісь заклинання. Ледачі трудяги намагалися в ці хвилини затикати вуха чи відволіктися, щоб не підпасти під злі чари, але якби вони дослухалися, то могли б почути приблизно таке:

– Працюйте, соколики, працюйте. І не сподівайтесь одлежатися чи повтікати. Від мене не втечеш. Хоча... Все, що я тут кажу, не має ніякого значення. Ви можете мене не чути, не бачити, не мати про мене взагалі жодного уявлення, вам своє і так віділлється.

Так вона собі розмовляла і водночас щось пересипала, розтирала, варила, розмішувала... Із вікна тоді поширювався приємний запах свіжозавареної кави.

За визначені п'ятнадцять діб панські вояки, обливаючись солоним потом та гіркими слізьми, перетворили запущений хутір на лялечку. Молода відьма вкотре обійшла господарство, прискіпливо додивляючись до кожної дрібниці, й нарешті прийняла роботу.

– Ви вільні, – проголосила дівчина. – Даю півгодини, щоб ви прибралися звідси. І віслюка свого заберіть. Справжня подоба йому повернеться тоді, як село проїдете.

Очманілі від радості гайдуки помчали збиратися.

– Мерщій, хлопці! – підганяли вони самі себе.

Швидко осіддали коней. Один, що вже встиг утрапити ногою в стремено, злісно кинув через плече, у бік оновленої неабиякими зусиллями хати:

– Хай йому грець! Оце працював уперше й востанне.

– Сплюнь, дурню, щоб не наврочити, – перелякано озвався інший і боязко роззирнувся. Гай-гай, якби ж то він знав, що недаремно роззирався і тривожився. Якби ж то вони всі знали, що їх чекає попереду, то неодмінно б завернули назад або й розбіглися хто куди. Та хіба ж Долю своєю одуриш? Хіба від неї втечеш?

Вже були в сідлах, та раптом згадали про Віслюка, який мирно собі пасся на дворищі й зовсім не збирався поспішати. Аж завили через ту затримку, чортихаючись, позлазили з коней і кинулись тягти Вухатого до осідланого коня. Віслюк ревів і опирався, кінь іржав і відбрикувався, але гайдуки дуже поспішали і гратися в любителів тварин їм було ніколи. Коневі під морду красномовно тицьнули канчука, Віслюкові щиро й дружно піддали ззаду чобітьми і, з вигуком "Прости Господи!" завантажили одну копитну тварину верхи на іншу.

– Н-н-о-о-о! Пішов! – пролунало за ворітьми, і гучний тупіт копит розкотився полем, а тоді швидко полинув усе далі й далі дорогою до густого лісу, що привітно закликав невинуватих ледацюг, обіцяючи сховати у своєму зеленому вітті від чорних, збіса красивих, але занадто вольових очей Молоденької відьмочки.

Як відімчали вже далеченько, аж за ліс, і знову вихопилися в поле, стишили ходу. І коні, й люди тільки одсапувалися та полегшено зітхали. Навколо, серед такого широкого, аж затишного, простору, розливалось сонячне проміння і ніжний спокій, повівало свіжим вітерцем і омріяною свободою, пахло польовими квітами і вільною працею... чи то пак, звільненням від праці. Один Віслюк, здавалося, був незадоволений, бо постійно совався в сідлі і раз у раз рвучко мотав головою.

Одному з гайдуків, на його біду, трапилося поглянути на те хвостате диво, що тільки два тижні тому ними заправляло й командувало, а тепер подорожувало з ними в такому непристойному, прямо сказати, вигляді, ще й пересмикувалось усім своїм тілом від великих вух до

чотирьох копит. Чоловік, ну зовсім необачно, хитнув головою і стиха лайнувся.

– Коли вже ця скотина людиною стане!

Зненацька щось бабахнуло, заіскрило і по плечах балакучого гайдука врізало канчуком.

– Ач, падлюки!!! Над Старшим знущатися?! Гадаєте, я не розумію, що ви тут мелете?!!

Безталанний гайдук зойкнув від болю й несподіванки, а інші тільки болісно скривилися, хоча десь, у глибині душі, й пораділи, що звичний для них стан речей нарешті відновився. Вони хоч і не любили начальства, та жити без нього не могли й не хотіли, бо ж не все, що кому буває в житті потрібне а чи й необхідне, припадає йому до смаку.

Тепер Старший, дуже засоромлений, їхав попереду і подумки намагався звалити власну провину на підлеглих.

– Стривайте лишень! – кипіло йому під чуприною. – Повернемось, я вам усе пригадаю.

А підлегли, набравши вигляду дуже й дуже ображених, їхали позаду, на віддалі, і, зовсім стиха, щоб не накликати біди, так перемовлялися між собою:

– Ніколи людиною не був та вже й не стане.

– Істинно справжню подобу прийняв.

– А яка ж сумирна тварина була. Подумати тільки.

Розділ сьомий

*Жебраки-розбійники. Марко
зустрічається з Харком*

Поки загін, відряджений ловити Марка, займався будівництвом та господарською діяльністю, Марко тим часом впевнено наближався до своєї мети. Йому і в голові не було, що за ним можуть гнатися, а то б він неодмінно зачекав на погоню, щоб, за своєю звичкою, помірятися силою з усіма бажаними. Та оскільки він того не знав, то й мандрував собі спокійненько й нічим не турбувався. Роззирався на всі боки, та посвистував, та де-не-де з дівчатами переморгувався. Але, до честі його, слід визнати, що про мету своєї подорожі не забував і ніде надовго не затримувався. Хіба переночувати чи

пообідати. Де в людей заночує, а де й під деревом чи під кущем. Де пиріг йому перепаде, а де й лісовими ягодами підживиться. Зрідка дозволяв собі пообідати в корчмі, бо ж і грошенят у гаманці на дорогу трохи та мав. Отак раз дійшов до роздоріжжя. Що одна дорога, то вела через старезний та величезний ліс, а що друга дорога, то вела в об'їзд, край лісу огинаючи. Не вперше Маркові такі роздоріжжя траплялися, і завжди він обирав прямі дороги.

– Чого б то я кружляв? – казав він собі. – Тільки час гаяти.

Дуже вже кортіло хлопцю швидше на Січ до справжніх козаків-січовиків потрапити. Так і цього разу, не вагаючись, рушив Марко прямою дорогою. Довгенько так ішов і вже добре в лісову гущавину забрів, коли – глип! – сидить просто серед лісу, під великим каменем, чоловік і куняє собі. Але почув Маркові кроки, то враз стрепенувся, забігав навкруг очима, простяг уперед кістляву руку і простогнав жалісно:

– Подайте! Не минайте!

Чоловік був увесь подертий, змучений і, напевно, дуже голодний, бо благав непідробно, по-справжньому. А щоб його минути, то це було геть неможливо, бо страдник надійно перегородив ногами вузьку дорогу, що в цьому дикому і пустельному місці, серед густих чагарів, скоріше виглядала на широку стежку. Проте Марко, добра душа, й не збирався минати цього нещасного чоловіка.

– Що це ви, дядьку, жебраєте у такій глушині? – поцікавився він, не забувши привітатися. – Вам би під церкву.

Жебрак люто глипнув на Марка з-під кошлатих брів і тільки мукнув щось недоречне та, мабуть, не дуже ввічливе. Що саме, Марко не розібрав, та й не намагався. Він подумав, що чолов'яга несповна розуму, то й не збирався коло нього затримуватись та теревені розводити, але щедро запустив руку до гаманця і кинув жебракові срібняка.

– Є пожива! – зраділо верескнув жебрак і цим остаточно переконав Марка, що мізки в нього працюють не до ладу.

"Як радіє, бідолаха, – співчутливо подумав парубок. – А щоб на ширшій дорозі, за день, дивись, і на коня б нашкріб".

Аж тут із чагарів раптом долинуло шарудіння та тріск зламаних гілок, і на дорогу видерлося чоловік зо три нестрижених, неголених, невмиваних та заспаних здорованів у подертій одежі. Один тримав у руці коштовну шаблю, а інші тягли по землі велетенські дерев'яні довбні, та такі важенні, що й самим було несила на плечах носити.

– Ага! – ліниво позіхаючи, гукнув здоровань, із тих, що були з довбнями.

– Гаманець або життя! – по-діловому запропонував Маркові той, що був із шаблею.

– А гаманцем? – твердо поставив Марко коротке риторичне питання, себто таке, що відповіді вже не потребувало, бо важкенький гаманець вривав розбійникові по вуху й поклав його цілувати землю.

– Ого! – жваво вигукнув той, що казав "Ага!", але одразу ж і простягся поряд із першим.

Жебрак, угледівши таку справу, зненацька схопився на рівні ноги й занадто жваво як на змученого чоловіка стрибонув через каменяку, аби й не бачити того жорстокого видовища. Стрибонув, то дідько з ним, хай би собі й далі стрибав здоровий. Нам яке до того діло? Та сталося так, що за тією каменякою мирно спочивав досі ніким не помічений, широкий у тілі і в кулаках молодик років двадцяти п'яти з пишними, темними вусами. Волоцюга як скочив, утрапив просто на нього, настрахався, заплутався між власними подертими чобітьми, послизнувся і з усього розгону зарився головою в траву та колючки.

– Га?! Що?! – схопився молодик. Він протер кулаками очі, двічі кліпнув ними, мов перевіряв, чи добре працюють, і зиркнув довкола напівсонним поглядом.

Утікач сам нічого до пуття не второпав, шарпонувся з переляку і з криком: "Всі назад! Стрілятиму!" вихопив десь із-під сорочки, здоровезний обріз від аркебузи.

– Пташок розлякаєш! – спокійно зауважив молодик, приклавши до своїх слів важезний кулак. Говорив він повільно, аж розтягував ті слова, але кулак мелькнув у повітрі фотоспалахом, і вже на слові "пташок" почувся хрускіт, і на землю посипалися нечисленні зуби, що, мабуть, були у чоловіка останніми. Потім до ніг молодого велетня гупнув обріз, а на слові "розлякаєш" зашурхотіло десь у кущах і тіло.

Власник тяжких кулаків зітнув плечима, наче все, що сталося, його ніяк не обходило, проте не забув підібрати "пістоля" і спокійно обійшов каменяку – поглянути, що ж воно там діється, що добрій людині й спати не дають.

По той бік каменя, власне, вже нічого й не діялось. Марко в цю хвилину стояв над розбійниками, що чемно лежали купкою і намагалися не сопіти й не дихати, та розглядав здобуту в чесній бійці шаблю. Незнайомий мугукнув, запахав за пояс обріз, заклав руки за спину і, постоявши так якусь хвилину, нарешті озвався до Марка:

– Ти хто?

Марко знехотя відірвав погляд від шаблі, але, помітивши, що до нього звертається людина, яка не має нічого спільного з укладеною на землю компанією, привітно усміхнувся:

– Я Марко. А ти хто?

– А я – Харко.

Потисли один одному руки, пороздивлялися. Тоді Харко кинув поглядом на побитих розбишак і просто, щоб підтримати розмову, запитав:

– А це ж хто такі?

– Був тут один жебрак, а інші наче розбійники, – охоче пояснив Марко.

– От народ пішов, – зітхнув Харко. – Усі легкого хліба шукають.

Далі розбалакались.

– А куди ж це ти, Харку, мандруєш?

– Та! Не питай краще. Жінка з дому вигнала, оце й іду тепер світ за очі.

– О! – зрадив Марко. – То нам по дорозі. Я саме на Січ мандрую.

– Хм, – замислився випадковий знайомий. – А що ж? Хоч би й на Січ... Там, кажуть, жінок нема?

– На жаль, нема, – зітхнув Марко. – Суто чоловічий колектив.

– Оце по мені! Краще раз порубаним, як щодня пиляним. Ходім туди мерщій.

Вони навіть не звернули уваги на очевидну розбіжність у поглядах на жінок, бо якось одразу один одному сподобались і вже за якийсь малий проміжок часу почувалися наче давні друзяки. А, як відомо, добрі друзі не дуже переймаються такими дрібницями, як різниця смаків.

Коли наговорилися і рушили в дорогу, в кущах щось зашаруділо і з-поміж листя вигулькнуло розгублене обличчя Жебрака.

– Ото що я казав, дядьку? – кинув йому Марко. – Ваше місце під церквою, а не серед лісу.

"Жебрак" понуро глипнув на Марка, почервонів, скривився як середка на п'ятницю, і знову зник у кущах. Харко на нього взагалі не звернув жодної уваги. Він ще, мабуть, переживав останню сварку з дружиною, бо то зітхав, то розводив руками і все наче розповідав Маркові, а наче й просто бурмотів сам до себе:

– Бач, каже, всі чоловіки кругом худі та стрункі, а тебе он як рознесло. І почалося: все схудни та схудни. Та як же тут схуднути, коли воно – самі м'язи.

Марко хоч і не мав сімейного досвіду, та йому вистачило розуму не перебивати нового товариша, щоб дати чоловікові можливість вилити непотрібний душевний біль та остаточно перетравити ту недавню образу. Щоб не гаяти марно часу, парубок і собі замислився про своє недавнє минуле, і в тому недавньому минулому виразно малювався образ гарненької сусідки Олі.

А поки хлопці вибиралися з лісу, в гущавині, там, де щойно відбулася чи не найкоротша у світі бійка, лунали хрипкі, застуджені від постійного життя під відкритим небом і нерегулярного харчування голоси:

– А де твоя шабля?

– Грабіжники! Родинну реліквію поцупили.

Потім прорізався вже знайомий нам висклявий голос Жебрака:

– Нікчеми! Вам на печі сидіти, а не шляхетним ремеслом займатись!

Зауваження, мабуть, іншим не сподобалось, ті ж самі хрипкі голоси загукали:

– Теж мені, романтик з великої дороги.

– Гроза перехожих!

– З твоїми здібностями і справді краще під церкву.

Після характерного "ах ти ж..." почулися глухі удари, хрускіт, крики та зойки. Але ми туди вже заглядати не будемо, бо це вже зовсім не цікаво, а краще повернемося трішки назад, до знайомого нам роздоріжжя.

Розділ восьмий

А чому я?

А до знайомого нам роздоріжжя в цю хвилину під`їхали гайдуки з Охрімом та зі своїм Старшим на чолі. Старший, як побув у подобі віслюка, то тепер відчував себе не в своїй тарілці, не в своїх штанях і не на своєму коні. За це його брало зло, і це зло він збирався вимістити на Маркові, якого знати не знав і в очі не бачив. Бо якби знав, то був би обачнішим і не так би переймався тією справою. Але ж йому й у гадці не було, що один піший козак може вартувати п`ятьох-шістьох кінних гайдуків, які ще не встигли достатньо розледачити після нелегкої практики на будів-ництві. А тому поклав собі Старший наздогнати Марка чимшвидше і цим подвигом змити свою ганьбу, принаймні, з очей підлеглих.

– О! Роздоріжжя!

Старший суворо блимнув через плече на балакучих супутників і швидко прийняв рішення, гідне досвідченого полководця:

– Гей, корчмаренку! Візьми добровольців і їдьте прямо. А ми в об'їзд... Щоб напевне.

– Так, в об'їзд воно певніше, – підтакнув найхитріший з ледацюг і спрямував свого коня ближче до Старшого.

– А чому я? – незадоволено скривився Охрім. Він не те щоб збирався виявляти непокору, але вже починав відчувати себе ображеним.

– Бо я – Старший! А ти не жалій, не жалій себе передчасно. Припече, тоді наплачешся.

Відповідь була проста й логічна, як і коментар. Заперечувати було важко. Тож довелося Охриму в супроводі двох прискіпливо відібраних добровольців пуститися в напрямку темного лісу, над яким великою зграєю кружляли і стривожено кричали на всі голоси лісові птахи. Що саме їх так стривожило, Охриму, на той час і на ту хвилину, ще було невідомо. Під стукіт копит, які наче вимірювали відстань до широченної зеленої смуги, він намагався поглядом випередити біг свого коня й розгледіти таємниці, сховані вічною темрявою чагарників та густих верхів'їв прадавнього лісу. А позаду гірко нарікали на свою долю призначені волею Старшого добровольці:

– Ну от. Знову на мене випало. Ні, хоч би тобі раз героєм призначили.

– А чи не казав я тобі? Не треба було Віслюка мордувати.

Зате ті, що поїхали зі Старшим, були невимовно раді нагоді подорожувати відкритою місцевістю, де всяку наймізернішу небезпеку можна було розгледіти здалеку і вчасно дати драла.

Вони були такі задоволені, що, проїхавши без поспіху якусь годинку, навіть почали звертати увагу на довколишній світ.

– Ти ба! Який ліс здоровенний.

– Як його ще не вирубали?

– Глушина. Нікому зайнятись.

– О! Наші!

Дійсно. З великого лісу, який ще не вирубали, бо в цій місцевості ніхто подібними справами не переймався, з'явилися Охрім та двоє його супутників. Але в якому вони були стані! Без коней, без зброї, частково навіть без одягу, й такі побиті та замордовані, що й дивитися на них було шкода. Старшого аж у сідлі перекрутило від такого видовища. Подумати тільки! Адже тепер його невеликий загін цілковито втрачав можливість швидкого маневру, а отже й змогу наздогнати втікача та уславити... Уславити! Скоріше знеславити, але ж...

Нещасливці, що постраждали за ідею послати їх через ліс, трималися по-різному. Один кульгав на ліву ногу, другий на праву, а Охрім утирав заюшеного носа.

– Ви наказали їхати через ліс... – розвів руками, наче хотів виправдатися, той, що кульгав на ліву.

– Ми виконали наказ! – гордовито вигукнув той, що кульгав на праву.

– Там повно розбійників... – спробував пояснити Охрім.

– І всі якісь скажені, – аж вирячив очі на підтвердження своїх слів той, що кульгав на ліву.

– Мене цікавить, яка буде компенсація добровольцям, – спробував узятися в потовчені боки той, що кульгав на праву.

Старший скипів:

– Забирайтеся назад до пана! Належні вам канчуки отримаєте на місці!

Ге! Тут уже прорвало й Охріма. Крутій уторопав, що тут йому не корчма, й тепер слід навчатися пристосуванства в нових, жорсткіших умовах.

– Вам було наказано тримати мене при собі! В мене особлива місія!

"Хай би тебе з твоєю місією!" – злісно подумав Старший, але цього разу логіка була на боці Охріма. Як його не конозило, а довелося взяти паскудного хлопця на свого коня. Звісно, що він одразу запропонував йому проїхатися в парі з іншим вершником, проте Охрім затявся і щиро запевнив, що або він їхатиме на коні Старшого, або Старшого розрахують і той кінь навіть

забуде його вагу. Чутливо-вредний хлопчина, як знав, поцілив у хронічно болюче місце в душі гонорового командувача, бо ж коні під гайдуками були не з власної, а з панської стайні. Таким чином, йому вдалося здобути першу значну перемогу на новій ниві свинського ставлення до ближніх і міцно вчепитися за добре скроєний та міцно зшитий жупан Старшого над нещасливими переслідувачами.

Двоє гайдуків, які вже своє отримали і втратили все, що мали, постовбичили самотньо на дорозі, повагалися, потопталися і... У кожному разі, не думаю, що вони повернулись до пана.

Розділ дев'ятий

у якому всі дороги на Січ ведуть через корчму

А тим часом Марко зі своїм товаришем відміряли пішкадрала немалу відстань. Погода стояла хороша, йти було приємно, і вони так добре і бадьоро прочимчикували до самої обідньої пори, що, нарешті, відчули бажання спочити. Харко перший висловив гуманні думки щодо м'якої травички та приємного затінку, а Марко, до якого, крім бажання спочити заговорило й бажання поїсти, радо його підтримав:

– Так ондечки й корчма! Буде нам і обід, і спочинок.

З-за густих дерев дійсно визирнула корчма, збудована при самій дорозі під не дуже вигадливою, але романтично-приємною для перехожих козаків та гречкосіїв назвою "Мисливець". Як наші хлопці націлились, то не встигла й ворона на гілці двічі каркнути, а вони вже прочиняли важкі дубові двері, що вели до просторої, гарно убраної кімнати зі столами на шістьох, могутніми стільцями з розпиляної дубової колоди, які швидше скидалися на лісові пеньки, ніж на меблі, й довгим різьбленим шинквасом в кутку, біля вікна, за яким спокійно дрімав чубатий і вусатий корчмар. По кімнаті крутилися два хлопці чотирнадцяти-п'ятнадцяти років, але крутилися не тому, що мали в корчмі багато роботи, а скоріше тому, що з народження

були непосидючі та вертляві. Відвідувачів о цій порі не було, якщо не зважати на самотнього п'яндигу, який сидів за столом перед напівпорожньою сулією й з уважністю вченого роздивлявся її каламутний вміст. Щоб не з'їхати зі стільця на підлогу, П'яндига міцно вчепився однією рукою за велику склянку-гранчак, а другою – надійно вперся у власне неголене підборіддя, аби вперта голова не падала на стіл.

– Присядьмо там, у кутку, – запропонував Марко після того, як потупцяв на порозі і роззирнувся навколо.

– Вибачте, але той стіл відведено для почесних гостей, – підвернувся під руку хлопець.

– Але ви можете зайняти сусідній. Прошу! – підвернувся другий.

– І тут привілеї! – голосно, на всю корчму, буркнув Харко, згадавши, мабуть, про порядки в рідному селі. – Наїде всякого панства, а ти заглядай їм до рота та дулю смочки.

– Як смоктати дулю, то краще горілку, – враз спохопився П'яндига, але одразу ж утратив рівновагу й останні сили і м'яко сповз зі стільця на голу землю, що правила тут за підлогу.

Марко та Харко були не підлітками, знали, що мудрий під стіл не полізе, а слова шкоди не нароблять, як не всяку пораду слухати, тому на п'яні теревені навіть не озирнулися. Зате послідовний Марко дружньо підштовхнув товариша до столу.

– На тому місці чи на іншому, а без обіду я звідси не піду й тебе не пущу. В мене черево – як пересохлий колодязь. Хоч каміння туди шпурляй. – Проте замість каміння став замовляти: – Дві миски борщу, пирогів дві миски добрячі, хліба, сала з часником...

– Ну й мені півмисочки борщу влийте – несподівано вставився Харко.

Марко з подивом блимнув на товариша. Таке здоровило, руки як довбні, кулаки як жорна, а "півмисочки борщу"... Подивувався та замовлення свого не змінив: "Що ж, доведеться усе з'їсти самому". А Харко,

знітившись під допитливими поглядами свого товариша та обох зачудованих хлопців, пояснив:

– Я багато не їм. Дружина привчила...

Надворі затупали кінські копита, долинуло близьке іржання, брязкіт зброї та мелодійний дзвін струн. За мить вискнули двері, й до корчми з реготом протислися широкими плечима троє молодих козаків, а між ними виник сивий та округлий, наче ополоник між ложками, хитро-примружений кобзар з шаблюкою при боці, пістолями на животі й поширеним в Україні багатострунним музичним інструментом за плечима.

– Вітаю вас, дорогі гості! Ми вже тут зачекалися, – одразу прокинувся за своїм шинквасом корчмар.

– Просимо до столу, панове запорожці, – підбіг до новоприбулих один із хлопців.

Марко й очам своїм не повірив.

– Харку! Та це ж запорожці!

Кобзар одразу помітив двох молодиків, які захоплено повитріщалися на них з-за свого столу. Він широко посміхнувся й жартома насупив брови:

– А це ж хто такі? З виду – ще гречкосії, а що при зброї – то наче вже й козаки.

– Я Марко, – зірвався з місця наш парубок, втішений такою до них увагою, – а це мій товариш, Харко. Його дружина з дому вигнала.

– А куди ж це ви, хлопці, прямуєте? – зацікавилися запорожці.

– Та до вас оце ж ішли, коли, зирк, а ви й самі назустріч, – обіззався й собі Харко.

Запорожці по-змовницькому переморгнулися, а корчмар значуще труснув у повітрі вказівним пальцем:

– Всі дороги ведуть на Січ.

– Та, трапляється, в корчмі обриваються, – мовив, наче проспівав, кобзар.

Марко на те аж образився.

– Не вгадав, батьку, ми не з тих.

– Ну, тоді накривай, Максиме, на всіх, – кивнув до корчмаря веселий кобзар. – А ви сідайте до нашого столу.

– Правильно! – підтримали козаки. – Накривай, корчмарю, та хутчій, бо від голоду аж шкура болить! Не ївши воно легше, а поївши якось краще.

Потім кобзар звернувся до Марка й Харка:

– Отже, будьмо знайомі! Я дід Заграй, а це мої товариші Скрути-Біда, Зігни-Біда та Жени-Біда. Ходимо по Україні, народ піднімаєм, на Січ закликаєм та зрідка до дядька Максима в "Мисливець" заглядаєм.

– А ви часом козака Крутивітра не знаєте? – запитав Марко.

Козаки пожвавились:

– Хто ж старого Крутивітра не знає?

– Славний лицар, та ще й характерник.

– Атож! Його ні шабля, ні куля зроду не брали.

А Заграй ще привітніше подивився на Марка з Харком і додав:

– Крутивітер – то мій давній товариш і побратим. Добрий козак, усяк прагне бути таким. Ну, а хто йому не чужий, той і мені рідня.

Припали до обіду. Довго мовчали і тільки шкрябали дерев'яними ложками об глиняні миски й гриміли посудом, проте жували й ковтали тихо, не плямкаючи, як люди, що не перший свій борщ їдять і знають, як за столом вестися належить. Марко аж зачудувався, бо мав гріх: думав-таки, що життя козаків зовсім не обмежене правилами та порядками, як, скажімо, життя під наглядом тітки Катерини. Проте й сам у такій компанії намагався сидіти рівніше за столом і не колупати чоботом землю. Коли притамували голод, розговорилися:

– А що, Харку, як тобі мандрівне життя? – поцікавилися запорожці в Маркового товариша, бо той виглядав старшим і досвідченішим.

– Та, бачте, в селі живеш, то і в хліві смердить, і в хаті задуха, і за ворітьми пилюка, а тільки за село вийшов – як на світ народився.

– Правду люди кажуть, краще хліб з водою, як із жінкою лихою.

Тут Харко задумався і, як здалося Маркові, навіть засумував, але в корчмі з'явився новий відвідувач, дядько

в солом'яному брилі, добрий знайомий корчмаря Максима. Почалися нові знайомства, і розмова пішла навколо врожаїв та права власності на землю. Ні запорожці, ні дядько в брилі, що назвався Хомою, нікуди не поспішали, і Марко з Харком почали були нудьгувати та прикидати, чи не час їм рушати у дальшу путь, коли Максим запримітив, що молоді гості не знають, де подітися, й запропонував:

– Послухайте, хлоп'ята, йдіть-но спочиньте з дороги, а там дядько Хома вас на підводі підкине.

Марко з Харком радо погодилися на таку пропозицію і тільки-но відійшли спочивати, як до корчми нагодилися панські гайдуки з Охрیمом.

Заграй саме взявся за бандуру та й заграв, що знав, а саме, популярну на ті часи бадьюру пісню "Пий, гуляй, веселись! Гречкосію, не журись...", тож про присутність у корчмі запорожців гайдуки здогадалися ще здалеку. Подібна зустріч їх не дуже тішила, однак їсти хотілося всім, тому Старший розпорядився:

– Засиджуватись не будемо. Поїмо – й далі.

Гайдуки радо засовались на своїх конях, але не пропустили нагоди висловитись:

– Я б краще в сідлі не засиджувався.

– Із-за якогось голодранця стільки народу не ївши, не пивши, з коня не злязачи.

– А я б оце поїв, а далі поспав...

Надто вже їм ставала не до вподоби ця довга прогулянка.

– Іч, голота розгулялась, – просичав Старший, коли заходили до корчми.

Охрім на те лише глибоко втягнув голову в плечі, а гайдуки аж перехрестились:

– Знову наш Віслюк напрошується.

– Аби знову працювати не змусили.

– Не бійся. Ці лиш морду поб'ють та й відпустять.

Запорожці, в свою чергу, не залишили появу гайдуків без уваги.

– Максиме! Здається, до твоєї корчми непрохані гості прибудили.

– А-а, – тільки кинув оком у бік дверей Максим, – панські попихачі. Великої кошари свині.

Максим сам був із запорожців, а тому добре приймав у своїй корчмі тільки "своїх" та ще селян з навколишніх сіл і торгових людей, що зупинялися в нього на ночівлю. Королівським воякам, панським гайдукам та всіляким розбишакам до "Мисливця" краще було й не потикатися. А тут іще запорожцям прийшла в голови весела штука, й вони стали перешіптуватися та сміятися, а один аж пирснув:

– Ото сміху буде! А морди ми їм поб`єм, як Заграй дограє.

Заграй дійсно був захоплений грою, і за його "Ма-мо! Ма-мо! Що маю робити..." гайдуки не могли почути, про що там межі собою гомоніли запорожці, й, нічого не підозрюючи, спокійно придивлялись, де б його так розміститися, щоб від козаків подалі.

– Гей, ти! – гукнув Старший до хлопця, що стояв біля шинквасу, заслухавшись кобзаря, і навіть не озирнувся на появу нової компанії. – Ану хутчій! Коням вівса, а нам каші!

– Чекайте за столом, – хлопець зневажливо махнув рукою у бік вільних столів і лишився стояти біля шинквасу з видимим наміром дослухати пісню.

Старший знову почав кипіти та бурхати, але дуже обережно і дуже глибоко всередині, бо козаків таки боявся. Обличчя його все розчервонілось і напружилось, а очі вилупились так, що мало на стіл не повипадали. Хлопець біля шинквасу помітив, що Старший над гайдуками уже злий, і, щоб додати куті меду, гукнув до свого товариша, який терся між козаками та весело з ними шепотівся:

– Стецю! Сходи принеси коням вівса. Та дивись же, відсип і панам на кашу.

Звісно, що це мовилося не стільки для Стеця, скільки для "панів". Тепер уже розчервонілися всі гайдуки, а Охрім скривився і зітнув плечима:

– Хіба це корчма? От у нашому селі корчма!

Тим часом Стець, як було домовлено із запорожцями, понасипав у відра овес, позаливав його щедро горілкою та й почав годувати тією козацькою стравою коней, що привезли до "Мисливця" нещасливих гайдуків з хитрим Охрімом. Стомлені довгою дорогою коні зовсім не образились. Навпаки, були приємно здивовані:

– О! Тут гарно пригощають, – облизувались вони. – Дай Бог не останнє таке відро...

Туди-сюди, а там, по деякому часі, під бравурні звуки бандури і натхненну пісню з відомими широкому загалу співознавців словами "а хто з нас, брата, буде сміятця, того будем бить", через прочинені головою Старшого міцненькі дубові двері, на вулицю, один за одним, повилітали гайдуки з художньо підбитими очима. Охріма, як меншого зростом і достатньо худого, козакам вдалося вижбурити через вікно. Ритмічні звуки на зразок "гуп!", "трах!", "бах!", "ой-й!" та "уй-й!" супроводжувалися коментарями жертв оцих козацьких розваг, які, хоч і не були в захваті од такої щирої гостинності, проте на краще й не сподівалися.

– Я ж казав, що тільки морди битимуть.

– Варто було за цим стільки їхати.

– Хіба тут б`ють? От у нашому селі б`ють!

Отак приказуючи, пустилися гайдуки та Охрім, якому за цей день вже вдруге пощастило назбирати стусанів, чимшвидше до коней, аби чкурнути звідси. Хай би вже й не ївши, тільки щоб раніше, ніж запорожці надумають продовжити свої ігрища. Проте, як і передбачали хитрі запорожці, ситі й веселі коні не мали аніякого настрою підставляти свої благородні спini під чужі задниці й гайнули за ворота набагато швидше за вершників.

Ох і налякалися завзяті Маркові переслідувачі, які в цю хвилину найбільше боялися, щоб за ними, бува, не погнались. З ходу забулися й синці під очима, і кількість щойно перерахованих ребер, а приховані можливості людського організму виявилися найфантастичнішим чином. Аж курява дорогою знялася.

Коней половили вже далеченько від корчми, але ще довго не могли їх укоськати, та водночас не могли й надивуватися, а кінець кінцем, навіть образились.

– Ну й набралась коняка!

– І за які такі гроші?

– Поки ми в корчмі гав ловили, ці на стороні знайшли.

– Ходиш коло нього, ходиш, а він з тобою навіть чаркою не поділиться.

Тим часом, поки занадто вірні панські слуги давали раду своїм чотириногим співучасникам, які весело їржали на мотив "розпрягайте, хлопці, коней" і зовсім не хотіли слухатись, Марко з Харком вдовольнилися пообіднім сном, напрощалися з людьми та вже й їхали підводою, то куняючи по дорозі, то роззираючись довкола. Коли проїжджали над річкою, що тихо шелестіла своїми хвилями у глибокій балці, Марко поглянув згори, задумався і сумно промовив:

– Цікаво... Он люди внизу коней миють, так один наче мого земляка нагадує.

– Це, Марку, буває, – обізвався Харко, – коли дуже додому тягне. По молодості.

Харко, звісно, був правий, але все-таки не дуже, бо внизу, біля річки, гайдуки саме щедро обливали водою своїх коней, сподіваючись чимшвидше повернути їх у стан нормальної покірності. Тож Марко і угледів серед них Охріма, але подумав, що йому дійсно привиділось, бо і люди з кіньми були далеко, і не міг зрозуміти, звідкіля тут Охріму взятися.

Зате Охримові добре пам`яталося, через кого й заради чого він лісом-степом совається, і коли він мимоволі зирнув угору, то ненависного йому Марка впізнав одразу.

– Ось він!! Тримайте його, це Марко! – зарепетував хлопець так, що гайдукам видалося, наче якийсь дідько наступив коту на хвіст, і вони одразу позатикали вуха.

– Тримайте його, тримайте! – продовжував верещати Охрім, аж поки Старший першим не розчовпав, у чім справа і з якого дива чоловік так рознервувався.

– На коней!!! – гаркнув на всю горлянку і ще додав таких слів, що гайдукам одразу забажалося виконати наказ.

Вони кинулися до розкладеного на березі одягу, бо були пороздягалися, перш ніж позаводити коней у воду, почали натягати штани та чоботи з таким поспіхом, що довго не могли розібратися, чому одному трапилися обидва чоботи ліві, а іншому обидва праві. Двоє побилися за штани, бо одразу не визначили, де чиї, а сам Охрім тільки з третього разу спромігся вдягнути сорочку так, щоб була не навиворіт і не задом наперед.

Отак вовтузились та товклися панські вояки, а підвода з Марком та Харком за той час відїхала й зовсім далеко. Ледве-ледве бачили хлопці з підводи, що люди на березі заворушилися, наче ті мурахи.

– Мабуть, вояки муштруються, – розмірковував собі уголос Марко. – Інакше чого б ото ні сіло ні впало на крутизну дертись.

– Хто на кого вчився, – зауважив Харко, і Марко мимоволі відзначив, що його товариш хоч і має важезні кулаки та могутні плечі, але за вдачею своєю навдивовиж спокійний і розважливий, та й не звик, щоб нарікати і бідкатись.

"І за що його дружина з дому вигнала?" – подумав Марко, але вголос цього, звісно, не промовив, щоб не завдавати Харкові прикрощів. Він усе-таки був достатньо спостережливий, аби помітити, що про подружнє життя цьому здорованю-філософу краще не нагадувати, щоб дуже не сумував.

На дорогу, якою торохкотіла підвода дядька Хоми, насунувся густий ліс. Кілька разів завернули праворуч та ліворуч, коли, нарешті Хома спинив коней і вказав хлопцям на ледь помітну стежку, що збігала від найждженої лісової дороги в чагарі.

– Ну, злазьте, хлопці. Цією стежкою вам швидше буде.

Швидше – краще. Марко та Харко позлазили, розім'ялись, не забули сказати Хомі "дякуємо" та "прощайте" і почалапали далі власними своїми ногами, розмірковуючи

потроху про те, що двом добрим козакам, які вже мають шаблю та пістоля, не забракло б мати і двох добрих коней.

А дядько Хома тим часом думав про свої господарські справи та за тими справами швидко забув і про Марка з Харком, коли оце ззаду почув швидкий біг коней, а згодом і дивні та незрозумілі для нього, мирного гречкосія, викрики:

– Стій!!

– Не стріляти! Брати живим!

Хома здивовано прислухався і знову почув:

– Куди ще брати?! Мій Червінець двох не витримає!

– Гм, – промовив Хома, озирнувся і побачив, що за його підводою мчать, аж земля стугонить, п'ятеро вершників на чотирьох конях.

– Де парубок, що на Січ їхав?! – люто гарикнув найгрізніший із тих диваків, який, мабуть, був за старшого, бо возив за спиною власного охоронця, як-то зметував собі Хома.

Заклопотаний власними справами, дядько щиро не зрозумів чого, власне, хоче від нього ця дивна войовнича компанія, тим більше що йому і в голові не було, і на розум не спадало, що між "парубком" і "двома парубками" може існувати прямий і нерозривний зв'язок.

– Бог з вами, люди добрі. Яка Січ? Який парубок? Я зерно до млина везу.

Не слід думати, що якби Хома здогадався, про що йдеться, то він би виказав Марка. Ні-за-що. Але він ні про що й не здогадувався, тому виявив такий щирий подив, що гайдуки йому одразу повірили й вирішили, що Охриму, мабуть, занадто натовкли сьогодні по голові, й тепер йому на кожній підводі з зерном ввижатиметься той бісів Марко, якого вони ніяк не наздоженуть і через якого вже мали стільки неприємностей. До того ж усі вони власними побитими спинами добре відчували близькість запорозьких земель, і від цього їм якнайскоріше хотілося завершити цю марудну й малопривабливу справу. Щоб не виставлятися перед Хомою на сміх, гайдуки швидко завернули коней, а від'їхавши, дали волю своєму гніву, який пролився на Охрима рясним дощем найдобріших

прокльонів. Як ухекалися, тоді лиш думки їхні потекли меншими, спокійнішими хвилями.

– Теж мені, Сокіл-гострозорець!

– Краще б очі промив, як біля річки були.

– Корчить із себе...

Але ж Охрім починав ставати затятим, маючи справу з дурнішими за себе, й тому не здавався. Він так люто доводив факт присутності Марка на тій підводі, що занадто розпалився і тріснув Старшого кулаком по потилиці. Старший не збирався терпіти подібні вибрики підлеглих, він розвернувся в сідлі й свиснув Охріма у вухо, та так, що обидва полетіли з коня й гепнулися в густі чагарі обабіч шляху. Боляче потовклися, але одразу поспи-налися на ноги, щоб продовжити бійку, й невідомо чим би це все скінчилося, якби не...

Охрім раптом витріщився кудись убік, потім тицьнув туди пальцем і заверещав, як завжди тонко й пронизливо:

– Га?! Що я вам казав?! Що я казав!

Гайдуки знехотя позвертали байдужі очі туди, куди вказував Охрім, та й уздріли вирізьблений на стовбурі товстелезного дерева напис:

НА СІЧ СЮДИ

Як для них, то краще б вони його ніколи не бачили.

Розділ десятий *Сила буває різною*

Були колись в Україні козаки, були й гайдуки, були такі, як Заграй чи дядько Максим, були й такі, як Охрім, а була й нечиста сила, і хоч не всім, а декому-таки на дорозі траплялася. Трапилася й Маркові з Харком. Саме в той час, коли хлопці позлазили з підводи та попрямували через ліс, у тому ж таки лісі ховалися за густим і широким кущем двоє братиків-чортенят. Як ведеться, один старший, а другий молодший. Старший, звісно, як старший, намагається бути серйознішим та каверзнішим, а менший не так уже тим і переймається, радіє всьому, що

бачить навколо, і якщо чинить шкоду, то хіба випадково. Як ми з вами.

Ліс тут не такий, щоб і глухий. На галявині бігає ціла ватага дитлахів з недалекого села. Малеча дзвінко і розкотисто регочеться, бо захоплена веселою грою у бабу-куцу. Тим-то чортенята й ховаються. Не тому, що когось бояться, а зовсім навпаки.

– Слухай уважно, – мовив старший до меншого. – Заманиш дітей у гущавину і добре настрахаєш. Зрозумів?

– Зрозумів! – з готовністю киває менший. Та й чого ж тут не розуміти? Чим кращий у людини настрій, тим більше його можна зіпсувати, а чим більше його зіпсуєш, тим більша шкода; отже, шкоду найкраще робити тим, в кого хороший настрій. Це теорема Змія, який довів її ще на прикладі Адама і Єви. Відтоді вона послідовно застосовується усіма нечистими силами.

– Тоді вперед... – Старший братик широко позіхнув, відверто не прикривши рота рукою. – А я подрімаю.

Він зручно примостився під кущем й одразу засопів та заплямкав, поринувши у глибокий чортів сон, а малий, підібгавши хвоста, щоб його не так було помітно, почимчикував на галявину. Діти були захоплені грою, але одразу помітили новачка і зраділи нагоді нового знайомства.

– Ти хто? Йди до нас гратися! – посипалися на розгублене чортеня запитання й пропозиції.

– Я?! Гратися?

Скоро веселий гурт розпочав гру з новим завзяттям, і коли за півгодини старше чортеня продерло очі й вистромило рильце з кущів, воно уздріло свого малого братика, що весело бігав у колі дітей з зав'язаними очима і вочевидь не прагнув братися до роботи.

– От ледащо мале, – незадоволено процідив крізь зуби старший і рішуче попрямував наводити порядок.

Щойно він виперся на галяву, як діти кинулися врозтіч, але він на них і уваги не звернув, бо збирався добре покарати неслухняного й недисциплінованого брата. Розчепіреною п'ятірнею здер йому з очей хустку, а потім вхопив за вухо.

– Я тобі що наказав?!

– В-відпусти, братику! – захлипав менший.

На цю хвилину саме нагодилися Марко з Харком. Як уздрів Харко, що більший чортисько та знущається над отаким малям, де його спокій та розважливість поділися. З обличчя перемінився, прискочив до чортиків-братиків, ухопив старшого за довгий хвіст та як хвицьне ним об землю! Аж кроти зі своїх нір повилазили, бо подумали, що світ догори дригом перевернувся. А тоді узяв Харко чорта на оберемок та втелющив рогами в пеньок, що стояв серед галяви, він там і застряг, униз головою, догори ратицями. Тут тільки почув Харко, що хтось несміливо смикає його за широкі штани:

– Дядечку козак, не бийте більше мого братика. Він не злий. Він просто з мене справжнього чорта робить.

Харкові, хоч і дорослий був уже чоловік, а приємно стало, що його козаком назвали. Так приємно, що він одразу й відтанув, подивився на малого, який покірно зирив на нього знизу вгору ясними й майже невинними дитячими очима, і поплескав його по плечу.

– Гаразд! Більше твого брата не чіпатиму. А щодо твого майбутнього... Можеш не турбуватися. На цім світі поживеш, сам чортом станеш.

– Скажи, хоч як тебе звать, малий, – озвався й Марко, який стояв осторонь, бо не встиг втрутитись у дитячі справи поперед Харка і дивувався лишень тій швидкій переміні, що сталася з його товаришем-побратимом.

– Мене звати Пуць, – охоче повідомило чортеня, – а братика Куць.

– А скільки ж тобі рочків?

Чортеня знітилось, а тоді почало щось нашіптувати собі під ніс, згинаючи та розгинаючи пальці. Нарешті не дуже впевнено пробелькотіло:

– Мені ще тільки триста і один, а Куцю вже тисяча двісті. Він старший.

Хлопці й очі вирячили на таке диво. Оця малеча, виявляється, у бозна-скільки разів старша за них, дорослих парубків, разом узятих.

– Н-ну, тоді... – розвів руками Марко, не знаючи, як його далі й розмовляти.

А Харко поспіхом висмикнув Куця з пенька і обережно розклав на м'якій травичці, там, де вона була чистенька й не прим`ята.

– Ви-вибачте, дядьку, – пробурмотів, чухаючи потилицю. – А нам час іти.

Трохи ошелешені цією пригодою хлопці розважили, що краще їм податися своєю дорогою, проте Харко ще довго не міг заспокоїтися і все приказував:

– Що б там не було, а все ж таки не люблю, коли менших кривдять...

Як почув старший чортик, що хлопцями вже не пахне, розкрив злегка одне око й прошепотів:

– Пуцю... Пуцю! Козаки вже пішли?

Пуць на це нічого не відповів своєму братикові, але не з вредності, бо йому, як чортеняті, її таки бракувало, а тому, що замріяно дивився в той бік, де зникли за деревами та по-весняному яскраво-зеленими, залитими сонячним промінням куцями Марко з Харком.

– Краще б я народився козаком...

Куць, принаймні зрозумів, що небезпека для нього минула, споквола підвівся, сів на пеньок і почухав свої роги, що за останні років двісті відросли досить помітно, не те що молоденькі, майже невидимі в густому кучерявому волоссі, різки його молодшого братика.

– Ех, Пуцю, як написано на роду, не об`їдеш і на льоду.

Пуць хотів зітхнути у відповідь на це повне тисячолітньо-глибокої мудрості зауваження, але тут із куців щось гарикнуло:

– Геть з дороги!

– Знову козаки?! – жажнувся Куць.

Ту ж мить їхні трохи видовжені, загострені на вершечку вуха вловили форкання, тихе іржання й приглушений м'якою травою тупіт копит, а очі уздріли, як на галявину вихопилися вершники, що сиділи на конях за формулою $x+1$, де x визначає число коней. Себто вершників було на один більше. Коні, менші числом, але більші розумом, відчули, що на цій галяві не все чисто,

голосно заіржали, вкрилися піною і, замість їхати далі, почали ставати дибки. Вершники, з усього було видно, не звикли задумуватись і розмірковувати, а більше любили кричати та наказувати, тому продовжували репетувати:

– Дорогу! Дорогу слугам вельможного пана Сплюнь-Розітрєвського.

Чортенятам відлягло на серці, і Пуць зітхнув:

– Ні, Куцю, це не козаки. Козаки слугами не бувають.

– Гм, – знову почував роги, якими він дуже пишався, Куць. – Але якщо нам наказують слуги, то хто ж тоді ми?

Пуць набрав серйозного вигляду, звів догори вказівного, а може й середнього, пальця, бо ще погано знався на анатомії чорта, і під шалене іржання коней урочисто прорік:

– Наш батько Гуць твердить, що деякі люди так спаскудились, що проти них ми, чорти, все більше видаємося позитивними героями і втрачаємо нашу історичну роль. Батько Гуць каже, що їх пора виховувати, бо якщо так і далі піде, казанів на всіх не вистачить.

– То ти гадаєш, це вони? – радо примружився Куць. Це означало, що він уже придумав підходящу капость. – Ти знаєш, я взагалі не люблю втрачати, а що вже за історичну роль, то зараз ми з ними поквітаємось. Для початку перетворимо їхніх коней на гайворонів. І... раз! – Він з ляскотом ударив хвостом об землю, і гайдуки з Охрімом, а це ж були вони, майже одночасно і дуже боляче гепнулись у траву. З-під них ураз випурхнули, гучно залопотівши крилами, четверо розсідланих сніжно-білих лебедів.

Куць гнівно блимнув на Пуця:

– Це ти нашкодив?

– Ну, братику, – майже ображено розвів руками Пуць. – Коні ж не винні.

– Думаєш? – Куць знову почував роги, а потім кинув примирливо: – Ну, гаразд! – і зосередився на гайдуках, що каталися по землі та скавучали, наче побиті цуценята. – Тепер ви. Увага! Навкруг дуба... бігом... руш!

Чортик плеснув у долоні, і гайдуки ураз перестали скавуліти, а натомість позривалися на ноги й кинулися

бігати один за одним навколо дуба, що широко розчепірів своє могутнє гілля край сонячної галяви. З кожним новим колом вони бігли все швидше та швидше, і скоро набрали такої швидкості, що їх і видно не стало, тільки чути було, як щось рівномірно гуде, та видно було, як листя на дубі колихається та тріпоче, та відчувалося як прохолодою повіває, хоч вітру сьогодні з самого рання не було й не передбачалося.

Тут Куць угледів Охріма, що як упав з коня, то відкотився далі від інших і спробував одразу втекти, не розбираючи дороги, але тої ж миті втелющився головою в непохитний стовбур старої груші-дички, блимнув босими ногами над власною головою й забув, що живе на світі. Тепер він саме починав приходити до пам'яті. Хлопець ворухнув рукою, потім ногою, споквола підвівся, роздивився і втямив, що нічого не може второпати, бо мало що пам'ятає. Не дивуйтеся й не думайте, що то від удару головою об дерево. Просто він знаходився під впливом двох сил, хоч і маленьких та слабеньких, але достатньо нечистих, щоб підкорити собі людей з нечистими намірами.

– Де я? – пробелькотів Охрім. Посоловілими очима вшніпився в розмиті постаті Куця і Пуця, і після невдалої спроби поліпшити різкість чемно поцікавився: – Шановна громадо, скажіть, будьте ласкаві, чи не проїздив тутечки кінний загін?

– Н-ну... – Куць не знав, що відповісти, бо ще не вигадав, яку б його штуку устругнути цьому останньому клієнту. – А, власне, що вас цікавить?

Охрім напружив свою відбиту пам'ять та затуманений розум і раптом згадав про Марка. Бажання напаскудити "тому розумному Маркові" одразу додали юному пройдисвіту бадьорості й вигадливості. Слова мимоволі потекли з довгого, гнучкого язика, наче та бурхлива, незадоволена природними, занадто вузькими берегами, річка:

– Потрібно негайно затримати злочинця, що прямує на Січ. Він...

Куць слухав цього пролазу, склавши руки, гойдаючи хвостом та зневажливо посміхаючись, але коли зрозумів, про що та про кого йдеться, зацікавився і зрадив, бо знайшов можливість помститися козакам – як поміж нечистою ведеться – чужими руками, аби не наживати собі нових стусанів та потиличників.

– Слухай сюди, – він ухопив Охріма за сорочку, потяг убік і почав йому щось тихо нашіптувати, щоб його менший і не такий капосний братик не зміг дослухатися та знову втрутитись у найвирішальнішу хвилину.

– Готуйся! – мовив нарешті голосно і майже радісно, з передчуттям доброї... проте ні, скоріше, недоброї розваги.
– За хвилю будеш там.

Він розвернув Охріма обличчям до лісу, в той бік, куди скількись часу тому попрямували наші друзі-побратими, а сам став позаду, добре розігнався і, що мав нечистої сили, влупив колишнього працівника корчми ратицею в найзручніше для такого удару місце. Хлопець заревів, пробіг по галявині, а тоді знявся над землею і, набираючи висоту, полинув у небесну блакить, де скоро-скоро став майже непомітною цяточкою, а потім і зовсім зник з поля зору.

– Ну, братику, – похитав кучерявою голівкою малий, проте зовсім не наївний Пуць, – ти хоч і не злий, але ж каверзний. Нащо хлопцям шкодиш?

Куць зрозумів, що брат уже підріс із коротких штанців і може легко розгадувати його наміри, а тому тільки закопилів губу і відрік з байдужим виглядом:

– Врешті-решт, я тільки зробив свою справу, а кому від того буде шкода, ще не відомо.

Розділ одинадцятий

Коротка історія однієї фортеці

На ті часи, про які у нас, оце зараз, іде мова, козаки зі славного Запорозжя мали свою визначену територію. Визначалася та територія козацькою силою та можливістю польського короля і татарських ординців поширювати межі свого територіального впливу. Де їм

руки були короткі, а козакам рукою подати, там і стали запорозькі землі. І усяк більш чи менш, але достатньо сміливий, щоб не зважати на заборони та обмеження, як оце наші Марко з Харком, намагався самотужки до тих земель дістатися і перетворитися з гречкосія, спудея чи розбишаки, а може, й шляхтича, на козака-запорожця, вільного від податків на користь чужої держави, але зв'язаного суворими правилами життя січового братства. Та й немало таких знаходилось. А позаяк панству, яке понаклало свої загребущі руки на вільні українські землі, бракувало в маєтностях робочої сили, то впросили короля вжити заходів, щоб, значить, запобігти масовій втечі працездатного населення на те осоружне Запорожжя. Просите – нате. Суворим указом заборонив король утікати на Січ хоч би й кому, як не буде на те окремого дозволу від прямого начальства, себто чи то від пана, чи від воєводи, чи від міської адміністрації-магістрату. Заборонити заборонив, а справу та заборона не перемінила, бо кому дуже допікав нудний щоденний побут та занадто розмірене чи невинувато-виснажливе життя, той указами не цікавився. Знову почали ремствувати зацікавлені впливові особи. Винесли питання на засідання Сейму. Тиждень сиділи шановані шляхтичі у Варшаві та один одного перекрикували, поки зійшлися на тому, що указ добрий, але тепер необхідно контролювати його виконання. Інакше діло не піде. Вийшло, що запропоновані заходи виливаються в добру копійчку, але як затіяли справу, то вже довелося трусонутися і державною скарбницею, і власними гаманцями. Так повиростали на широких дорогах, як ті гриби восени після доброго дощу, пости-фортеці, що мали перекрити невільним людям вільний прохід в країну надій, свободи і суворої романтики.

Збудовані фортеці силами королівської влади та місцевих воєвод с'як-так оснастили гарматами та необхідним боєзапасом, населили рекрутами-жовнірами, призначили на кожну по коменданту з професійних військових або збіднілих родичів та й більше про них не згадували, бо й так уже достатньо витратилися. А позаяк

ті численні укріплення врешті-решт опинилися кинутими напризволяще, то зрозуміло, що кожен гарнізон більше турбувався за власну безпеку, ніж за те, щоб комусь у чомусь перешкоджати чи когось ловити. Хіба що зовсім слабкого та немічного.

Біля однієї з таких фортець і приземлився Охрім. Хоча сказати "приземлився" буде занадто по-науковому, а тому не зовсім правдиво. З фортеці навіть не встигли розгледіти та розпізнати тіло, що раптово з'явилося з надхмарних висот, зі скаженим свистом різонуло повітря і втелючилося в землю з такою силою, що степ навколо задвигтів, а дерев'яна споруда на дорозі, яку в наші часи означають німецьким словом "шлагбаум", закрилася сама собою, опустивши до землі широку дошку з загадковими напівієрогліфічними написами

СІЧ – 30 ВЕРСТ

Мужні охоронці одинокого степового укріплення стривожено заметушилися:

- Повітряна тривога!
- Всім зайняти свої місця!
- Геть звідси! Твоє місце на стіні!
- Дзуськи! Місця не нумеровані!

Та з неба більше нічого не падало. Натомість, загадкове тіло швидко відірвалося від землі і прожогом кинулося до широкої, але зачиненої дерев'яної брами.

- Відчиніть!! – зарепетував Охрім, гупаючи у браму руками, ногами і мало не головою. – Я приніс важливе повідомлення!

- Дурних нема! – охоче відгукнулися з фортеці. – Вчора теж одні просилися, так досі ребра болять.

- Повідомляй і йди собі з Богом!

Однаке хлопець зовсім не прагнув лишатися надворі й нікати степом у пошуках неприємностей. Крім того, він був послідовним у своєму бажанні вчинити шкоду Маркові, й сама думка про те, що всі його поневіряння можуть виявитися марними, холодила кров і віддавалася

шаленим гупанням у скронях. Охрім мало не завив під ворітьми, уявивши, як Марко добереться на Січ і таки стане справжнісіньким запорожцем. А його, Охріма, не впускають навіть до мале-есенької, нікчемної фортеці, не знати й нащо збудованої серед оцієї трав'янистої пустки. Сповнений відчаю, він гуркотнув по дошках усім тілом і застогнав:

– Впустіть, кажу! За годину тут з'явиться небезпечний злочинець! Він тікає на Січ, і ви конче мусите його затримати!

У фортеці повідомлення одразу було взяте до уваги:

- Безпека з тилу!
- Зайняти кругову оборону!
- Розвертай гармату!

Неважко було зрозуміти, що відбувається всередині, хоча Охрім і не бачив, як двоє жовнірів у пом'ятих шоломах і нагрудних панцирах пробують розвернути тяжку гармату на вузькому підвищенні-майданчику між єдиною невисокою баштою і криво викладеним майстрами-халтурниками фортечним муром. Біля жовнірів стрибав і розмахував руками командир, комендант фортеці, а їх товариші по зброї та нещастях прикордонної служби вдавали з себе зайнятих: один старанно розпалював гніт, який не хотів розпалюватися, другий наполегливо підпирав плечима браму, в яку з протилежного боку грюкав невідомий доброзичливець, а третій вперто не хотів покидати вчасно зайняте ним місце дозорця, проте охоче давав поради:

– Крути, крути! Вліво занось!

– А ти чого став?! – гаркнув розлютований безладдям і вірогідною небезпекою комендант воякові, який приклеївся під брамою. – Помагай!

Переляканий жовнір кинувся до гармати, а покинута ним напризволяще брама хитнулася і впала у пилюку бо, виявляється, давно вже була зірвана разом з якісно викутими, але погано закріпленими в кам'яній кладці завісами. Охрім саме був розігнався, щоб таки пробитися під захист надійного, як йому здавалося за браком досвіду, укріплення, але, не зустрівши опору, з розгону

влетів аж на середину фортеці й угризся зубами в землю. Він протер очі від порохняви, виплюнув з рота сухий, несмачний чорнозем і жалісно схлипнув:

– Панове! Я з вами! Не виганяйте мене!

Те прохання, власне, було зайвим, бо оточення ним уже не цікавилось. Виявилось, що фортецю збудували бійницями на бік Дикого поля, звідки очікували можливої появи запорожців чи кримських татар. Таким чином, з трьох боків охоронців фортеці оточувала глуха стіна і крутити гармату сюди-туди просто було марною справою.

– Який остолоп спроектував цей кам'яний мішок? – простогнав у відчаї комендант. Раніше він просто не мав нагоди усвідомити цей вагомий архітектурний недолік.

– Пане коменданте, – з готовністю озвався той, що возився з гнотом, хоча його особисто ніхто не питав, – фортеця будувалася з бійницями на один бік, щоб усякі запорожці не могли використати її в боротьбі проти легалізованих військових формувань.

– Як же нам оборонятись?

– Не знаю, пане комендант! – На підтвердження своїх слів вояк розвів руками, і гніт, який нарешті розгорівся, потрапив прямісінько у бочку з порохом.

– Оце бабахнуло! – захоплено вигукнув Пуць.

– Я ж тобі казав, – закопилив губу Куць. – Усього наперед ніякий чорт не передбачить. Хоч би там як, а все вирішують кадри.

– А з цими кадрами що робитимем? – Пуць кивнув головою на гайдуків.

– З цими?

Куць на хвилю задумався, а тоді вдарив чотири рази в долоні й четверо захеканих мучеників, один за одним, перелетіли на середину галяви та й попадали в купу, мов щойно напиляні дрова. Коли вони нарешті спромоглися розлізтись і посідали в траві, ще не маючи сил звестися на рівні ноги, Куць прорік:

– Зараз підете до Лісовика. Скажете, я послав. Йому тут панство, на природі бенкетуючи, увесь ліс пляшками та черепками засмітило. Ото й попрацюєте.

– Знову працювати! – жажнулися гайдуки. – За що? Хоч би передихнути дали. Не губіть!

– Цитьте, мавпи, – суворо огризнулося чортеня. – Може, хоч у лісі людьми станете.

Отож...

А Марко з Харком тим часом залишили позаду лісові нетрі й зачудовано озирали зелену рівнину, що простяглася перед ними аж до самого небосхилу, туди, де сріблясто-білі та ніжно-блакитні барви неба стікали на яскраву палітру степових трав. І ніщо не порушувало це гармонійне злиття кольорів, крім одинокої сірої споруди, що виднілася ген удалині, там, куди вела роками топтана кіньми та волами дорога.

– Дивись, Марку, як тут гарно. Яка широчінь! Який простір!

– І тиша...

Марко б іще щось сказав на підтримку Харкового ліричного настрою, коли ген у далині бабахнуло, аж дорога під ногами захиталася, а єдина зрима в неосяжному степу будівля чвиркнула у мирно-блакитне небо вогненною слиною і розлетілася на дрібні частинки. З густої трави знялася степова пташня, залопотіла крилами і різноголосо залементувала, а хлопці повитягували обличчя і перезирнулись. Природний спокій, здавалося, пустельної рівнини несподівано порушився, а це насторожувало.

– Що воно таке? – кивнув-запитав Марко.

– Може, біда яка? Ходімо швидше.

Харко був дуже чутливий до чужого нещастя, а Марко був на його боці, тому хлопці одночасно прискорили ходу. В будь-якому разі, гадали вони, їхня допомога не буде зайвою. Коли підійшли, легко здогадалися, що до вибуху на цьому місці стояла невелика фортеця. Марко одразу зацікавився руїнами, а Харко більше дошками та щитами з відомими нам попереджувальними написами.

– Дивись, Харку, як фортецю рознесло, – дивувався Марко. – І ворогів не видно...

– Чому ти дивуєшся? Не знаєш, як зараз будують? Хату поставлять, то не дай Боже дверима грюкнути, а як фортецю, то вороги вже чекають, коли вона сама впаде. А до того й носа не покажуть.

Харко вже ознайомився з написами, і тепер очі його тьмяніли байдужістю. Він зрозумів призначення колишньої фортеці. Проте Марко це втямив не одразу.

– Е ні, Харку, ця не сама впала, – турбувався він. – Чуєш, порохом пахне?

– То ж у нас як будують, так і хазяйнують. Сказано, загадай дурню Богу молитися...

– Ото біда!

– Ну, це ще не біда. Якби-то хлів рознесло, а це якусь устанovu. Ти краще запитай, нащо її тут зводили.

На підтвердження Харкових слів з-під заваленої стіни виборсався очманілий Комендант фортеці й вибалушився на хлопців. Язик послухався його не одразу, та усвідомлення безпосередньої небезпеки надало сили гукнути:

– Це козаки!! Хапайте їх!!

Харко похитав головою і заглушив Коменданта ударом кулака.

– Оце тобі відповідь.

Марко теж похитав головою і презирливо сплюнув у бік похованого під уламками гарнізону.

– Твоя правда, Харку. Такий за твоє жито та тебе ж і за грати.

– Треба їх за це свинство покарати, – підсумував Харко.

– Та як?

Харко задумався ненадовго, коли це погляд його спинився на гарматному стволі, що стирчав з купи камінюччя.

– А ми гармату в них заберем. Та й на Січі з`явимось не з порожніми руками.

– Ну... – почухав потилицю Марко, – якщо вона нас не переобтяжить...

А Харко його вже й не слухав. Легко витяг важкеньку гармату на дорогу, трішки повозився, поки зняв її зі станини, закинув на плече і посунув просто на дровиняку,

що перегороджувала їм дорогу у вільні запорозькі землі. Дровиняка хруснула, легко переламалася надвое і Харко опинився по той бік уявного кордону між Долею і Недолею. Марко розвів руками, весело гмикнув, тоді ще раз почухав потилицю і жваво почовгав за побратимом у своє лицарське майбутнє.

Як вони відійшли на порядну відстань, кам'яні гори, які нещодавно були фортецею, ожили, заворушилися і на світ Божий повилазили Охрім та хоробрі жовніри.

– Прогавили! – змахнув кулаком у повітрі Охрім, наче тільки і мріяв, щоб схопити Марка власними руками.

На нього ніхто не звернув уваги, бо жовнірам пекли власні турботи.

– Все! Досить з мене військової служби. Куплю собі пасіку...

– Тобі добре! А тут, як руки ні до чого не стоять, перебирати не будеш.

З бідою привели до тям Коменданта, який, ледь зіп'явшись на ноги, знову перебрав на себе обов'язки командувача. У військовій справі він був битим фахівцем і добре тямив, що військо лишається військом, доки в ньому жевріє бойовий дух. Затим звернувся до своїх жовнірів з палкою, нашвидку вигаданою промовою.

– Підлеглі! Друзі! Ми вже давно знекровлені постійними сутичками з переважаючою силою наших ворогів, і те, що ми вчинили сьогодні, – це доказ нашого здорового глузду і широких індивідуальних здібностей. Ви зробили все, на що були здатні, і я пишаюся вами!

Від такої промови жовніри спершу оторопіли, а тоді вирішили, що Комендант несповна розуму.

– Це з горя. Адже за фортецю доведеться відповідати перед королем, – зашепотіли вони між собою.

Та комендант на їхні припущення не зважав і так само натхненно продовжував:

– І тепер, коли ми змушені відступити...

Розкотисте "Ур-р-а-а-а!" заглушило дальші слова, які вже не мали значення ні для промовця, ні для слухачів. Вояки почали радісно стрибати один на одного, обніматися й цілуватися, утираючи рясні сльози.

Загальне щастя й бурхливі веселощі засмутили Охріма. Хлопець відчував, що добряче пошився в дурні. Він не знав, що йому тепер робити, і тому зовсім недоречно запитав у зраділої громади:

– Перепрошую, панове. Я можу бути вільний?

– Е ні, хоробрий посланцю, – цупко, майже по-дружньому, обняв його за плечі Комендант. – Ти помандруєш з нами, щоб засвідчити героїзм королівських військ перед його величністю. За добрі вісті король відзначить тебе.

– Або посадить, – стиха гигикнули жовніри, проте змушені були визнати: – Ні, здається, командир при повному розумі.

Наостанку гарнізон отримав ще одне, дуже практичне і вельми очікуване, розпорядження:

– Все, що є цінного, забирайте з собою! Ворогу нічого не лишати!

– Тут і на своїх нічого лишати не можна! – відгукнулися вояки і вже разом з Охрімом заходилися ладнатися в дорогу: навантажувати торби продовольчим запасом та корисними в господарстві дрібничками. Працювали старанно. Випадковим прибудним мародерам не залишили ані цвяха, навіть зависи з воріт поскручували. Ще світ не дихнув вечірньою імлюю, як збезлюднені й очищені від будь-яких цінностей руїни перетворилися на звичайнісіньку безладно нагромаджену купу будівельного матеріалу.

Так іще не довершений пройдисвіт Охрім перегорнув нову сторінку свого улюбленого підручника. Неправедний шлях іде над проваллям, та вертляві по ньому швидко бігають. Лише зрідка у вухах свистить, як хто зірветься та захурчить донизу, але тим ніхто не переймається.

Розділ дванадцятий

Козацька мати і Марків хрещений

Праведний шлях, навпаки, іде рівниною. Він набагато нудніший і одноманітніший. Щоб захурчати у провалля, його ще треба попошукати, а тому на цьому шляху

ймовірніше впасти від голоду та від втоми і віддати кінці без зайвих потрясінь. Тільки що результат у такому разі залишається незмінним. Принаймні саме так починав розуміти життя Харко, і зовсім не тому, що на третій день безуспішного никання широким степом та глибокими бай-раками важенна гармата почала натирати плечі. Носитися з нею молодому здорованю було за іграшки. Боліло йому на серці, що з тої гармати, не приведи Господи, й стріляти не доведеться. Хіба було їм знаття, що як степу не знаєш, то герой не герой, а перш ніж туди ногами ступати, головою подумати треба. Першу ніч, яку провели серед степу, тільки й сну було, поки сонце не зайшло. А там як розляглося вовче виття, як назбігалось сіроманців, то мусили хлопці їх товкти-ганяти до самого рання. Всю траву навколо столочили й землю тілами вовчими засіяли. Довелося після того порання до півдня відсипатися. Ще й сорочку Маркові сірі перевертні до самого пупа роздерли, хоч і крутив шаблею, як справний вітряк при хорошому вітрі. А так хотів чоловік щонайкраще на Січі показатися. Вже були навчені трохи, так ні ж. Наступної ночі, замість багаття розвести та спати по черзі, вирішили заночувати на старезній розлогій вербі, що одиноко хилилася над річечкою у пологому вибалку. Тільки до сну примостилися та мало очі не заплющили, де не візьметься змій-полоз, величезний та довжелезний, і прямо до Марка. Так би й придушив побратима, коли б Харко його не випередив. Лупонув щосили гарматою й розмочив йому голову об стовбур, аж верба захиталася, а гадові й очі повилітали. Конаючи, змій накрутив хвоста на власну шию й додушив себе сам, щоб не мучитись. Було б добре, тільки як верба від Харкового удару хитнулася, то сонний Марко впав на землю й ногу підвернув. Потім кульгав цілий день до вечора, доки біль не пройшов.

Отож, степ зеленів молодю та достатньо високою, як на цю пору, травюю і ряснів барвистими весняними квітками, але побратими тої краси не помічали. Вони тільки сопіли, зрідка зупинялися – щоб перевести дух, звестися навшпиньки й кинути поглядом куди подалі, чи

не видніється що на одноманітному хвилясто-синюватому обрії – а потім знову сунули далі, плутаючись чобітьми в густому зеленому стеблі.

Погано найжджений шлях вже давно утік з-під ніг, трава, як на зло, ставала вищою та все вищою, в очах переливалося й мерехтіло, у вухах шелестіло й лопотіло, а правильної дороги не знав ні один, ні другий. Рятувало те, що, чим менше лишалося в серці надії, тим більше зростала в душі упертість.

– Стільки вже прочухрали. Де ж та твоя Січ, Марку? Ще не видно? – обізвався Харко, просто щоб почути власний голос і переконатися, що вони з Марком ще на цьому світі, а не на тому.

– Дідька в цьому бур'яні побачиш! – лайнувся Марко, якому зараз ввижалося, що вони з Харком, це вже не вони, а два великі вареники, занурені у величезне озеро сметани. Йому навіть забаглося негайно вскочити у річку й відмитися, щоб знову стати людиною.

– Тьху! Так далі не можна. Давай-но, Харку, я тобі на плечі стану, та й роздивлюсь.

– Можна й на плечі, – як завжди легко пристав на Маркову пропозицію Харко. – Гармату на землю покласти, чи тобі не заважатиме?

Йому ж бо ліньки було знімати ту залізяку з плеча та нагинатися.

Видерся Марко побратимові на вільне плече, вчепився жменею за Харкову чуприну, щоб не впасти, а другу руку розкритою долонею притулив до лоба, щоб сонце очей не сліпило. Блимнув у один бік, блимнув у другий, блимнув... і нараз скотився на землю так рвучко, що Харко з несподіванки гармату не втримав. Глухо гупнула на землю гармата, а від спритного Марка тільки шелеснуло.

– Марку, ти що? Дідька побачив? – розгубився Харко.

– Тш-ш-ш, – приклав пальця до губ Марко й прошепотів стривожено: – Татари!

В цю мить очі Маркові світилися радістю і натхненням, наче знайти у степу татарський загін для них було важливіше, ніж ступити на святий острів, оточений гостроколом козацької фортеці. Одначе й побратим його

мало не заспівав на повні груди від такої звістки й бадьоро порачкував за товаришем, розсуваючи ліктем траву та раз у раз підтягаючи за собою гармату.

Ось Марко заляк, а тоді зробив ледь помітний знак Харкові, щоб підповзав ближче. Чи ж не радість? Крізь тонкі стеблини диких трав вони угледіли двох навдивовиж красивих коней білої та вороної масті, у повній збруї. На вороному сидів невисокий татарин з лагідним дитячим обличчям і задумливо крутив головою.

– Ага! Спіймався! – одночасно вихопилися з кущів наші хлопці, бо, не змовляючись, одразу захотіли стати героями. – Тут тобі й смерть!

Татарин виявив себе досвідченим вояком, бо, як побачив блиск шаблі та наставлене на нього жерло важкої фортечної гармати, не злякався й не розгубився, але спокійно зійшов з коня і підняв руки вгору.

– Хлопці, не бийте мене. Що я вам поганого зробив?

Він говорив правильною українською мовою з приємним азійським акцентом.

Марко з Харком теж не розгубилися, але й не одразу придумали, що б годилося казати у таких випадках.

– Чим ти займаєшся і де твій товариш? – першим зметував Марко.

– Ну! Говори! – одразу підтримав побратима Харко.

– Ми були в розвідці, але я загубився, – розвів руками спійманий татарин. – А справжніх товаришів у мене ще не було. Так, одні знайомі.

– Я тебе питаю, чий то кінь стоїть? – вирішив наполягти недовірливий Марко, бо ж, як йому бачилося, на двох ворожих бойових коней мали припадати два кінні бійці.

А Харко поглянув на того коня, і світ йому рожево замакітрився від погано прихованої радості.

– Отой, гарний такий, з білою гривною, – прикрасив він надто сухе Маркове запитання.

– Це зі мною, – жваво відмахнувся татарин, наче вже й попрощався зі своїми кіннями, та й думати про те не хотів.

– Нам, татарам, без запасного коня не можна. Часто тікати доводиться швидко-швидко.

– А ти часом не розвідав іще, як на Січ пройти? – хитро примружився Марко.

– Якщо вам на Січ, то я проведу, – щиро усміхнувся татарин. – Тут недалечко.

Коней поділили швидко і без сварки, бо Марко одразу вподобав собі вороного, а Харкові припав до душі білогривий. Тепер вони почували себе справжнісінькими козаками і так раділи, що Харко на всі степові простори зотяг "Ой чий то кінь стоїть, що біла гривонька". Татарин, якого звали Маллюк – це хлопці вияснили дорогою, вочевидь теж був задоволений, що мав справу з такими спокійними та незлостивими нападниками. Опиралися йому й на думку не спадало, бо, по-перше, сили були далеко нерівні, а, по-друге, у компанії і йти було значно веселіше. Тож він не думав ні про глибоку воду, ні про високу гілляку, а впевнено крокував степом і задоволено посвистував. Якщо хто й лишався незадоволеним, то це Білогривий кінь, котрому довелося перти на собі нелегкого Харка разом з важкою гарматою.

Скоро високі трави пустилися з-під ніг у долину, а там, за очеретами, відкрилося молодим завзятим очам Дніпрове плесо й омріяний острів з могутніми земляними та дерев`яними укріпленнями, що обіймали собою пагорб, густо забудований хатинами, хатами і значнішими спорудами. Змалечку хлопцям довелося стільки наслухатися про Січ від старих, бувалих у бувальцях козаків, що вона їм одразу видалася рідною і давно знайомою; вони вмить розгледіли і довгі хатикурені, і просторі склади та комори і, звісно, дерев`яну церкву з високою дзвіницею.

– Яка краса! – мимохить замилювалися наші подорожні, хоча такий висновок вони б зробили навіть із зав`язаними очима. Адже славна козацька Січ була красива вже тим, що вона Січ, чорт забирай!

До фортеці переправилися на поромі. Там, на лаві біля розчахнутих навстіж воріт, куняв літній запорожець із довгим, закрученим за вуха оселедцем і пишними вусами.

– Доброго здоров`я, – чемно звернувся до нього Марко.
– Не скажете часом, як нам дядька Крутивітра знайти?

– А чого ж, – сонно кліпнув очима козак-вартовий. – Ондечки і хата його. Проїжджайте.

Та раптом він помітив пішого-пішаницю Маллюка і наче прокинувся:

– А ти, без коня, куди прешся? Сюди давай!

Виявляється, ті, хто йшов на Січ пішкадрала, мусили прямувати через вузький прохід з чотирма хвіртками, що являли собою одну і легко оберталися навколо закопаного в центрі проходу стовпа, якщо комусь припадало зайти або вийти. Таким чином прохід лишався завжди закритим, до того ж у разі несподіваного нападу вдосконалена запорозькими умільцями хвіртка могла бути легко заблокована. З метою безпеки. З ворітьми було простіше. Козаки їх ніколи не зачиняли, бо в мирний час нікого не боялися, а під час збройних сутичок через відкриті ворота було легше ходити на ворога.

Маллюк не мав жодної потреби шукати Крутивітра і ще менше бажання крутитися навколо чудернацької хвіртки, наче п'яному навколо бочки. Він байдуже поглянув на суворого вартового і всівся на лаві.

– Спасибі, я краще тут зачекаю.

Страж не заперечував, бо знудьгувався за день і тепер зрадів нагоді погомоніти з людиною, яка (хоч і бусурман на вигляд) добре володіла його рідною мовою.

Старий козак-запорожець на ім'я Крутивітер мешкав не в курені, як молодші козаки-сіроми, а в білій чепурненькій хатині, що любенько ховалася в зеленому садку за церквою. В цій же хатині жив і дяк Омелько, ровесник і побратим Крутивітра, рівною мірою священник, вояка і вчений, що був на Січі і за попа, і за вчителя, і за військового писаря та користувався тут не меншою пошаною, ніж товариш його, Крутивітер. Шановані січові діди, які давно увійшли в коло козацької старшини, виглядали кремезними козарлюгами з веселими очима під сивими бровами та запальними характерами, стримуваними тільки набутою з роками розважливістю. Інколи, щоправда, ота розважливість відступала кудись у п'ятий кут і робилася зовсім непомітною, але на те

малися свої вагомі причини, що полягали у різниці світоглядів січовиків-ветеранів. Крутивітер був відомий на Січі і за її межами характерник, вірив у невичерпні можливості людського організму і вивчав бойові мистецтва, тренуючи тіло, звільняючи дух та охолоджуючи розум. Омелько, хоч – у свій час – і не отримав церковного сану через любов до пригод та надмірну войовничість, щиро вірив у царство Господнє і вивчав бойові мистецтва, зміцнюючи дух, загострюючи розум і впокорюючи тіло. Обоє любили читати книжки і мали спільну бібліотеку, але літературу для читання обирали різну і нерідко так розпікали один одного за "помилкові" переконання, що розбороняти їх доводилося силами двох-трьох найближчих куренів.

В ту мить, коли Марко з Харком проминули січові ворота, Крутивітер з Омельком сиділи у своєму садку за широким дерев'яним столом під улюбленою яблунею, яка щорічно рясніла яблуками чудового і дотепер відомого сорту "слава переможцю", та й грали у віковічно популярну гру під назвою "забити цапа". Гра в них чомусь ішла за принципом доміно, бо варто було одному промекати свій програш, як за цапа ставав його опонент, і так, по черзі, мало не з самого ранку. Зараз була Омелькова черга програвати, але "камінь" ішов йому як на замовлення, і він наперед радів нагоді порушити встановлений порядок на свою користь:

– Еге! Бути тобі знову цапом, Крутивітре! Як мекатимеш під столом, поміркуй між іншим, чого варте твоє характерництво проти істинної віри.

– Доброму характерникові й Бог помагає, – стримано посміхався у вуса Крутивітер, – а нікудишньому попові... Та як він ще й шахрай...

Про "шахрая" Крутивітер кинув заради жарту, але одразу зрозумів, що перебрав, бо з ходу отримав добре відпрацьований удар у вухо правою і вже потім розгледів перекривлене від образи обличчя старого другаки й побратима.

– То це, може, я шахрай?! – шипів Омелько.

– Ну Омельку!

Крутивітер пошпуриє кудись через плече дрібне знаряддя улюбленої гри, важко сперся обома руками на стіл і поволі підвівся. Омелько здогадався, що тепер перебрав він, і швидко крутнув головою, шукаючи порятунку.

– Ану зачекай, друже... – радісно скрикнув він. – Здається до нас гості.

Крутивітер люто поглянув туди, куди тицяв відставленим убік великим пальцем Омелько, і побачив усміхненого на обидва ряди сліпучо-білих молодих зубів чорнявого парубка в подертій сорочці. З-за плечей того парубка визирає його товариш, більший та повніший, з лагідним обличчям, гарматою і двома баскими кінями, яких він тримає за повід.

– Кого я бачу! Та невже це Марко?!

Старий козак умить забув про вухо та криву образу на побратима й кинувся обнімати свого хрещеника. Омелько полегшено зітхнув, перехрестився й чемно промурмотів:

– Дякую тобі, Господи, що захистив вірного раба твого і скріпив його у вірі його, відвівши гнів грішного брата мого.

Сьогодні була неділя, а битися в неділю Омелько вважав заняттям гріховним. Те, що сам піддався спокусі й почав першим, він сподівався замолити.

Після довгих обіймів та чоломкань і коротких розпитувань Крутивітер познайомив Марка зі своїм вельми втішеним побратимом Омельком.

– А ось і мій побратим, Харко, – викотив груди парубок, хизуючись тим, що і він незгірший, бо теж має вірного товариша. – Його дружина з дому вигнала.

– Добре, хоч гармату в дорогу дала, – примружився Омелько.

А Крутивітер, замість сміятися, поклав руку Харкові на плече і з усією щирістю заспокоїв:

– Що ж, коли й жінка розумно вчинить. У кожного солов'я пісня своя, а такому козаку не на печі сидіти. Ви ж, гадаю, до нас не на відвідини?

– Де там на відвідини, – набурмосилися хлопці. – Козакувати прийшли!

– От і добре, – мовив Крутивітер. – Сьогодні спочиваємо, а завтра, як посуд здамо, так і почнете.

За чверть години на Січі все вирувало, метушилося і кудись поспішало.

– Куди це ми?! Чи не на раду?! На турків чи на ляхів?! – гукали козаки, які ще не були обізнані з останніми подіями і щойно повистрибували з куренів мало не в підштаниках, але при повному озброєнні.

– Та ні! – гукали інші, просвічені. – На бенкет! До батька Крутивітра родич приїхав.

Маллюк був уже добре задрімав на лаві, при вході до козацької фортеці, але козак-вартовий боляче штурхонував його у плече.

– А ти чого гав ловиш? Давай бігом, бо й не втиснемось!

Розділ тринадцятий

Ану ж салютнем!

Крутивітер не міг не відзначити зустріч зі своїм хрещеником бодай скромною вечіркою у тісному колі друзів, по-перше, тому, що востаннє бачив його під час хрестин, коли Маркові ледь виповнилося два місяці за християнським календарем, і впізнав його одразу тільки тому, що з обличчя цей парубійко являв собою власного батечка у ті часи, коли ще той не мав змоги вуса на палець накрутити; по-друге, тому, що через повені та розмиті дороги сезон татарських набігів і козацьких походів ще не настав і козацтво січове нудилося так, що аж рибу відмовлялося їсти. Як за день наловлять, так назад у Дніпро й викидають. Тож приїзд нових людей, та ще й бажаючих козакувати, міг хоч би так-сяк розважити товариство. І старий характерник не помилявся. Запорожці так надихнулися свіжою подією, що навіть відчували бажання щось попоїсти після довгого, хоч і добровільного, голодування. Харчів, меду та горілки нагромадили стільки, що стіл аж тріщав.

– Ну, хлопці, – підморгнув котрийсь із досвідчених козаків до "зелених" Марка з Харком, – як вам стіл козацький?

– Та нічого, міцненький, – пробурмотів Харко з-під столу, бо саме роздивлявся, як то хитромудрі запорожці столи збивають, щоб вони такі неймовірні гори наїдків витримували.

А Марко настільки захопився до болю вражаючим його голодний шлунок видовищем, що тільки облизався і мрійливо проспівав щонайвищу, як за його, відомими нам, поняттями, хвалу гастрономічним уподобанням господарів:

– Якби на цей стіл та ще й пирогів...

Ми ж розуміємо, це він мав на увазі "на цьому столі хіба пташиного молока бракує", тільки висловився з належною шанобою до власних ідеалів, але не попереджені про Маркові нахили запорожці не зрозуміли. І, звичайно, дуже образились.

– Ну-у, якщо ви сюди за пирогами приїхали, краще завертайте голоблі! – посхоплювалися вони з лав, наче їм колючки під задниці попідкладали.

– Козакувати – це вам не пироги з медом їсти!

Жвавий Омелько помітив, що козаки можуть розійтися: або по хатах, або так, щоб навкулачки; то щоб цьому запобігти, він стеребився на стіл і тренованим голосом ревнув на всю Січ, немов лось у чернігівських хащах:

– Е-е, братіє, не поспішайте у висновках своїх і прикусіть язики, як не хочете їх позбутися! Гості ж бо наші, хоч і ласі до пирогів, та не з положливого десятка. – А потім підморгнув Харкові й гукнув: – Покажіть-но, дітки, ту цяцьку, що ви її, з Божою поміччю, приперли.

– Чого ж, – за звичкою стенив плечима Харко. – Можна й показати.

Він поволеньки подався за хату і невдовзі притеребив свій важкенький здобуток, що ним вони з Марком розжилися на руїнах королівської фортеці.

Гармат у ті часи на Січі було мало. На пальцях можна було полічити. Тому запорожцеві притягти зі своїх мандрів чи з походу хоч яку невелику бомбардочку було

що циганові коня вкрасти. Такий звитяжець наперед знав, що тижняку пірнатиме у славі, поки знову досягне грішної землі, коли громада забуде нарешті і про його гармату, і про нього самого. Цим воно завше закінчувалось, бо, насправду, запорожці використовували артилерію рідко. Тільки з великої нагоди, як то морський похід чи вартий уваги конфлікт з королівським домом. Хіба ж із такої зброї в ординця серед степу поцілиш?

– Всякого люду на Січі перебувало, та не всяк з гарматою приходив, – забубоніли примирливо козаки.

Істи все-таки хотілося, а вигляд потужної зброї ще й будив потяг до козацьких розваг.

– Ти ба! Таки гармата, – стали придивлятися цікавіші.

– Чи справжня ж? Дай помацати, – сумнівалися недовірливіші.

Одразу знайшлися й ініціативні:

– Ану ж салютнем!

– Давай!

– Та так, щоб аж у Криму зачухались!

– Де Гармаш?!

І, звісно, як буває у веселому товаристві, раз підхоплена пропозиція була здійснена вже незалежно від тих, хто її висловив і підтримав. Сама собою. Наче з гірки скотилася.

Омелька хутко стягли зі столу за його коротко підрізану для зручності під час верхової їзди рясу і виштовхали на стіл Харка з гарматою; а за ним підняли й Гармаша, який, радіючи, що його товариші, в буденному житті не дуже прихильні до артилерії, виявили належну шану до його мистецтва, встиг уже крутнутися по фортеці й наготувати гніт.

Козаки захвилювалися.

– Ще не стріляють? – питав один, із тих, котрі взагалі не могли призвичаїтися до вогнепальної зброї і віддавали перевагу шаблі та келепу. Щоб не настрахатися, він замружив очі й позатикав пальцями вуха, ще як тільки Харко свою гармату з-за хати виніс.

Проте інші палахкотили цікавістю, як підпалені розбишаками скирти, і вперто тіснилися навколо Харка з Гармашем, намагаючись протиснутись наперед.

– О! Так добре! Всім видно буде.

– Гармаш своє діло знає.

– Бий!!

І воно вдарило... Так ударило, аж порозмітало скупчені навколо вуса та оселедці. В повітрі свиснуло на всі боки, наче то не гармата била, а щонайменше рвонув пороховий склад, а пишний садок здригнувся всіма верховіттями й густо захмарився.

– Оце бахнуло! – захоплено видихнули козаки.

Постріл вийшов дійсно знаменитий. Тепер, коли хмари розвіялися, на чистому, як прибраному, столі гордо стовбичив один Харко в пошарпаній сорочці і пропалених чоботях з рештками гарматного ствола, які він продовжував міцно стискати у витягнутих на всю довжину руках.

– Ну що? Вже? – боязко запитав прихильник безпечних для довкілля келепів, не розтуляючи ні очей, ні вух.

На його запитання ніхто й уваги не звернув. Кожен займався власними вухами, силкуючись витрусити звідти неприємний, пронизливий дзвін.

– А де ж Гармаш? – спохопився Крутивітер, коли йому в голові майже перестало дзвеніти.

– Та ондечки, дядьку, на дереві! – гукнув на всю горлянку Марко і ще двічі ляснув себе по вухах. Видно було, що йому добре позакладало.

– Варвари! – загукав з височенного дерева Гармаш, коли друзяки позбиралися унизу, щоб поглянути, як він там примудрився зачепитись. – Зброя недоглянута, а їм аби гримнуло! І я за вами, як те теля!

– Хто тим ляхам винен, що вони брухтом воюють, а на нове грошей шкодують? – безжурно відгукнулися знизу.

– Ти вже за своїми гарматами як за кіньми, хай їм біс!

– Той не купить, цей не догляне, а чим воювати будемо?! Га?! – не вгавав розгніваний власною необачністю Гармаш.

– Шабля, ото козацька зброя! – скреготнули внизу, і знеслися вгору клинки.

– Тьху на вас!

– Та не гримай хоч ти, Гармаше, бо й так у голові гуде, – знову озвався Крутивітер. – Кат її бери, ту пахкавку. Адже ж і стіл цілий, і погріб не порожній, злазь уже швидше.

– Не... – хотів заперечити впертий і ще сердитий на друзяк-запорожців за печерну зневагу до важкої зброї Гармаш, але гілляка, на якій йому випадково довелося зависнути, раптом тріснула.

Гуп!

– ...хай уже, – кркнув-договорив віртуоз гарматних ядер, потираючи забиту сідницю і швидко кульгаючи назад до Крутивітрового обійстя.

Вечір сподобався і Маркові, й Харкові, і всім козакам-нетягам. Ба, навіть Маллюкові. Було багато розпитувань, розповідей, просто балачок, веселих пісень і, уявіть собі, жодної бійки. Найбільш задерикуватим з головою вистачило наслідків гарматного пострілу, і з цього приводу лунало немало жартів. Гармаш на ті жарти спершу ображено дувся, а тоді й собі почав братися за живіт та раз у раз пирскати у свої закручені-перекручені вуса.

Вже опівночі усім кошем проводжали Маллюка на берег, і там, на прощання, він довго обнімався з запорожцями, а найбільше і найтепліше з Марком та Харком. Ті не знали, як і дякувати Маллюкові за те, що довів їх до такого щастя.

Потім молодий воїн, сповнений ліричних настроїв, брів між залитими сонячним промінням травами, дивився на зорі, щоб не збитися з дороги, і на все горло, але з душею горлав: "Я татарка твоя, я дружи-ина твоя...", аж поки не почув, як зненацька десь поряд зашаруділа трава і знайомий йому голос прохрипів:

– Ви погляньте на нього! Ми тут як на галери найнялися, степом никаємо, а він по гостинах ходить.

Далі були ляпаси, а ще далі – я не буду розповідати, бо шкода хорошого чоловіка. Краще повернімося до Марка з Харком.

Розділ чотирнадцятий

Отака вона, Січ.

На ранок, як і було домовлено, хлопці в супроводі Омелька та Крутивітра подалися знайомитися з січовим життям. Знайомство почалося з малого віконця у бічній стіні корчми, через яке заспаний і невдоволений козарлюга приймав від населення порожні ємкості з-під розпитих протягом останнього тижня, а надто протягом вихідних, напоїв.

– Як там? Посуд приймають? – стривожено цікавилися Крутивітер та Омелько в козаків, які траплялися назустріч, ще коли тільки вибралися за ворота з повними мішками старанно перемитих пляшок різної місткості, форми та кольору.

– Та слава Богу, – полегшено зітхали козаки, підкидаючи на долонях дзвінкі срібняки. – Поспішіть лишень, бо там уже черга.

Біля корчми дійсно скопичилося чималенько люду з найрізноманітнішими скляними, глиняними і дерев'яними посудинами. Кожен чекав своєї черги, то поглядаючи на сонце, то рахуючи товаришів, що лишалися попереду. Розлучитися з посудом хотілося до обідньої перерви, щоб і не стовбичити отут зайву годину, і не тягтися туди-сюди зі своїм важким добром. Турбувалися всі, бо не всім у цьому ділі щастило. Якраз у ту хвилину, коли Марко та Харко зі старшими козаками присусідилися до веселої компанії у хвості черги, якийсь вимучений запорожець з останніх сил намагався увіпхати до віконця немалу дерев'яну бочку.

– Бочки сьогодні не беремо, – лунало до нього з віконечка, – немає місця.

– Нащо ж я її тяг? – бідкався запорожець. – Беріть хоч за півціни, бо вже несила носитися.

З вікна категорично заперечували, запорожець наполягав, а його сусіди в черзі нервово переступали з ноги на ногу і вже були готові й собі втрутитися, аби припинити усім обридлу суперечку. Проблеми козака з бочкою і козака

з віконця нікого не турбували, бо кожен думав про своє: як його швидше власного посуду здихатись.

– Ні, я її назад не попру! – гнівався власник бочки. – Я її краще тут покину.

– Про мене, то й залишайте. Ваша бочка, робіть із нею що хочете, – летіло у відповідь.

– Ага! То я залишу, а ви її одразу й підмели?! Як так, то тоді ні мені, ні вам!

Козарлюга так розійшовся, що де та втома поділася. Ухопив свою бочку, немов малий кухоль, та як не хрясне нею об велику каменюку, що саме поряд лежала! Тільки клепки навсібіч розлетілися. Принциповий запорожець задер носа і під схвальний гомін черги подався геть, зате у віконці справа пішла швидше і наші друзі скоро звільнилися від обтяжливого вантажу.

– О! – підкинув на долоні жменю затертих монет Крутивітер. – Тепер буде хлопців і вдягти, і поголити. А там можна і Кошовому показувати.

– Дивись, Крутивітре, – осміхнувся раптом Омелько. – Дерисорочка прочумався.

Він вказав рукою на замурзаного козака, що досі лежав у пилюці перед корчмою – очевидячки вшанувався з самого рання – а тепер, хитаючись та чіпляючись за різьблений карпатським геометричним орнаментом ґанок, поступово зводився на ноги. Підпитий козак з якогось дива ухопив за рукав Харка, якому трапилося йти попри нього.

– Гей, ти! Ану вдар мене! – п'яно гукнув він до хлопця.

– Це можна, – за доброю своєю звичкою погодився Харко, одразу розмахнувся і щедрою рукою відважив страждущому те, що той просив. Так відважив, що причіпливий запорожець птахою перелетів вулицю, проїхався по землі уздовж хатини навпроти і завмер, продовжуючи міцно стискати у жмені рукав Харкової сорочки.

– От бісів козак. Так сорочку подер, – розгублено промовив Харко.

А Марко мало не розреготався, бо з одним рукавом його побратим виглядав таки кумедно. Втримався тільки

тому, що не хотів ні собі, ні Харкові псувати приємних вражень від знайомства зі славним Запорозжям.

Крутивітер тільки головою на те похитав і пояснив, ніби вибачився:

– Руки у нього міцні. Як що ухопить, і з ножем не видереш. А сорочка... На Січі сорочки взагалі довго не тримаються.

– Оце життя, – радісно зітхнув на повні груди Марко, згадавши, як тітка Катерина востаннє сварилася за подерту в Черешеньках сорочку. Тут, виявляється, ходити в подертих сорочках було звичним ділом.

– Щастя, що маємо такого кравця, як наш Данило, – затьмарив його передчасну радість Омелько. – Ато б усі голі ходили.

Дійсно, скоро хлопці на власні очі пересвідчилися, що усяк, хто мав щастя подерти на Січі сорочку, одразу біг до майстерні кравця лагодити свою полотняну чи шовкову мороку або ж шити нову. У просторій кімнаті на лавах сиділо чи не пів-Січі запорожців і чекали, поки Данилові підмайстри познімають з усіх мірки. Золоті та срібні монети сипали на широкий стіл кравця дзвінким дощем, а хата, в якій містилася майстерня, виглядала чи й не краще за сусідню корчму. Хлопці й не підозрювали, що запорожці були такими любителями похизуватися дорогим та справним вбранням.

– А що ж ви думали? – підморгнув їм кравець. – Найперше для козака: кінь, зброя та шати. Це я вам кажу, Данило-кравець.

Марка й Харка швидко заштовхали до окремої кімнати, де тримався готовий одяг на продаж, бо Крутивітер наполягав, щоб одягти хлопців чимшвидше. Ще сьогодні мушили потрапити до Кошового, а перше слід було завітати й до голяра. Не смійтесь тільки. Поглянули б ви на їх пики та на не чесані упродовж кількаденного ходіння степами чуприни, що так і кидалися людям в очі серед моря порядних, гарно вимашчених олією та закручених за козацькі вуха оселедців. Отоді б засміялися.

Хата голяра теж була недалечко – на вулиці, що вела прямісінько до куренів та Майдану Незалежності, посеред

якого височіла січова церква – але виглядала скромніше, ніж майстерня кравця чи корчма. Зате біля дверей висіли два мальовничі портрети, які мовби закликали перехожих підставити власні голови під ніж славетного майстра. Один зображав літнього січовика з довжелезним та химерно закрученим оселедцем, а з другого на стороннього спостерігача дивилася потилиця хлопчика стриженого за тодішньою молодіжною модою "під горщик". Над входом красувалася нещодавно оновлена лаконічна вивіска

МАКАР-ГОЛЯР та СИН

Всередині Марко та Харко побачили кілька в міру закривавлених облич та потилиць, безліч виставлених на полицях, немов на продаж, горщиків різних розмірів, під будь-яку голову, а також цебра, дерев'яні жбани з водою й без води, гострі робочі ножі, кинджали, шаблі та сокири, знаряддя, що використовувалося майстрами залежно від довжини, цупкості та немитості волосся.

– Голову мити будемо? – допитував старий Макар давно не стриженого і не голеного чоловіка.

– Та нехай уже. Тільки ж, Макаре, щоб не дуже дорого, – благально складав руки чоловік.

Син у цей час порався коло іншого відвідувача. Однією рукою притримував його півметрового оселедця, а другою – впевнено очищав нерівний череп від зайвої рослинності за допомогою кривої дамаської шаблі.

– Хочу, щоб ти з моїх хлопців справжніх запорожців зробив, – звернувся до Макара Крутивітер. – Та так, щоб недовго возитися. Маємо справи.

– І ви не помилились, що прийшли саме до мене, – радісно привітав новоприбулих лицар ножа і цеберка. – Адже в козака що найперше? Кінь, зброя та оселедець. Це я вам кажу, Макар-голяр.

Хлопці перебували в такому захваті від близької можливості отримати по справжньому запорозькому оселедцю на голову, що не звернули увагу на очевидну

різницю в шкалі цінностей для січових майстрів ужитково-практичних мистецтв.

Отак перебравшись і перелицювавшись під надійним супроводом Крутивітра та Омелька, дістались Марко з Харком і до хати Кошового, що причаїлася у затінку плодкових дерев. Ще з вулиці розгледіли, що поміж кущами в садку Кошового отамана бовваніють різьблені скульптури з мужніми обличчями та козацькою зброєю, прикрашені табличками з художніми написами: “Шаблями не рубати”.

Не важко було здогадатися, що скульптури мали зображати героїв-запорожців у хвилини їх славетних подвигів під час розвідки, походу чи буденного непорозуміння з сусідами.

– Наш батько Кошовий дуже кохається в мистецтвах. Ви ще матимете нагоду ближче познайомитися з його роботами, – пояснив Омелько.

Он воно як! А Марко з Харком думали, що запорожцям тільки війни та бійки в голові. А воно сам козацький ватажок, якого і кримський Хан побоюється, з яким і турецький Султан рахується, у вільний час отаким-о займається. От як мало вони знали про Запорожжя!

Зійшли на ганок. Та хіба ж то був звичайний ганок? Суцільне виноградне плетиво з дрібним і великим листям та з важкими гронами вирізьблене вправною рукою під дашком, по опорах і на перилах обабіч трьох кругло випиляних сходинок. Таке враження, що і не з дощок будували той ганок, а всуціль із живих рослин насадили. Навіть дубовий одвірок обплітав гладенько обстругані двері у вигляді важкої, густої стеблини хмелю. На самих дверях, рівно посередині, мідними цвяшками була прибита гарно обрізана букова дощечка, а на тій дощечці мостилися народжені гострим різцем літери рідної кирилиці, що рівномірно зливалися у речення такого змісту

КОШОВИЙ СЛАВНОГО ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО

У двері не грюкати,
чобітьми не гупати,
проходити без галасу

Як радив напис, Крутивітер тихо прочинив двері, і хлопці змогли зазирнути досередини. Запорозький ватажок стояв перед широким полотном, тримаючи в руках пензлі та палітру, і замислено перехилив голову то на один, то на другий бік. Так він намагався краще роздивитися незавершений витвір власного мистецтва.

Крутивітер ступив до хати обережно, щоб не заважати Батькові зосередитись, але той саме відволікся і помітив гостей:

– О! Крутивітре! Добре, що ти нагодився. Я тут саме відтворюю останню битву з татарами, та ніяк не підберу, кого з наших намалювати в центрі. Хотів з тобою порадитись.

– А хоч би й Омелька, Батьку. Він славно бився, – не розгубився Крутивітер.

– І чого ж йому не заціпило, Господи? – тихо скреготнув зубами Омелько. Він зрозумів, що Крутивітер скористався нагодою, аби помститися за те, що вчора він, Омелько, надто розпустив руки.

– А хто це з вами? – зацікавився Кошовий, помітивши молодих, здорових хлопців, які ховалися за спинами старих січовиків.

– Синок мій хрещений та побратим його. Славні хлопці.

Крутивітер підштовхнув наперед Марка та Харка.

– До нашого товариства пристати хочуть, – вставився й Омелько з надією, що за новим знайомством забудеться ідея змалювати його в центрі майбутнього шедевра.

Кошовий дійсно одразу забув про картину. Він заклав руки за спину, примружив очі й тепер звернувся до хлопців:

– А що ж ви, дітки, робити вмієте?

– Землю орати, – стис руки в кулаки Харко.

– Ворогів розганяти, – махнув уявною шаблею Марко.

– Замало, – натхненно видихнув Кошовий, наче грав з акторами і знав наперед, яка буде відповідь. – В козака ж бо найперше не тільки кінь та ясна зброя, а ще й...

– Шати! Оселедець! – одночасно прохопилися Марко та Харко, навчені мудрістю січових майстрів-підприємців.

– ...А ще й душа! – завершив свою думку Кошовий, не звертаючи уваги на поспішні висновки молоді. – Це кажу вам я, Кошовий Війська Запорозького Низового, що славне не однією звитягою лицарською, а також і мистецькими талантами...

Поки він розводився про місце і роль мистецтва в буденному житті запорожців, Крутивітер схилився до Омелькового вуха й прошепотів:

– Понесло батька, як того коня.

– Господь терпів і нам велів, – смиренно і так само пошепки одізвався його побратим.

Тут Кошовий немов згадав про щось, зненацька поглянув на Омелька, тоді озирнувся на картину і швидко заокруглив свої думки:

– ...Однак, з огляду на термінову роботу, нашу розмову доведеться перенести. Гадаю, ми ще матимемо вдосталь часу, бо вашою наукою, з поваги до мого бойового товариша Крутивітра, я займаюсь особисто.

– Пропали козаки, – пробурмотів собі під ніс Крутивітер.

– Отже, тільки-но я закінчу картину, збираємо раду й приймаємо твоїх хлопців до війська. А допоки є час, хай вони з'їдять з нашими на пасіку, бо товариство скаржиться, що в коморах ні пива, ні меду не стало. Та поспішіть, бо вже мають рушати.

– Спасибі, Батьку, – схилилися у поклони Крутивітер і молоді майже-запорожці, а тоді всі четверо чимдуж поспішили вискочити на вулицю.

– А ти, Омельку, залишишся! – вчасно гукнув навздогін уважний до мистецьких справ батько Кошовий.

Омелько покійно спинився на порозі й гірко схлипнув, а Крутивітер швидко причинив за собою двері й полегло зітхнув.

– А нащо Кошовий Омелька затримав? – запитав Марко, вже коли звернули на сусідню вулицю.

– Гм, – спробував приховати посмішку старий запорожець. – Звісно, нащо. Позуватиме йому, доки батько картину не завершить.

Марко та Харко тільки головами похитали, щиро сумуючи, що такі муки випали на долю хорошого чоловіка, але, щоб довго сумувати, про те не йшлося. Треба було хутенько знайти козаків, які мали вирушати за медом, аби не пропустити нагоду швидше та глибше зануритись у січове життя. Як сидіти на сонечку склавши руки, то й людей не знатимеш, і слави не матимеш, а як і матимеш, то хіба погану.

Козаки, і справді, вже сиділи на возі, запряженому двома гнідими кіньми, і збиралися рушати. Їх було троє: двоє дорослих і один зовсім хлопчина, літ десяти.

– Гей, братове! – гукнув до них ще здалеку Крутивітер. – Прихопіть-но з собою двох помічників! Може, знадобляться!

– Чого ж не прихопити, – бадьоро озвався хлопчина. – Лізьте, синки, на воза!

– Ти чуєш, Харку? Хто це тут "синки"? – здивовано пробелькотів Марко. Він ураз відчув себе таким приниженим і ображеним, що йому мало нова шапка сама собою з голови не впала.

– Не гарячкуй. Біс його знає, скільки тому дядьку років, – неголосно промурмотів Харко, згадавши недавню пригоду в лісі. – Тут, може, й не без ворожби.

Козаки, а за ними й Крутивітер, добре спостерегли розгублений вигляд Марка та Харка і аж за животи взялися.

– Е, хлопці, видно одразу, що ви новачки і звичаїв наших не знаєте. Іванко на Січі мало не з самого народження, а за тутешніми законами, усяк вважається за батька тим, хто прибився на Січ пізніше за нього. От ми й звемо нашого Іванка "Батьком Іванком", а він нас, як і годиться, "синками". Адже довше за нього тут пробули хіба що сам батько Кошовий, Крутивітер, Заграй та Омелько.

Коли засоромлені, хоч і не було з чого, Марко з Харком видерлися на воза, їх дружньо поплескали по плечах і трохи втішили:

– Не журіться, козаки! Скоро і у вас діти з`являться.

Потім вони рушили, і Марко з Харком дізналися, що дорога на пасіку неблизька, а в тому, щоб труситися півдня на возі тільки в один кінець, немає нічого цікавого. Було вже давно по обіді, а віз торохкотів, як і торохкотів, степ не змінювався і смутив погляд одноманіттям диких трав, та й навіть у шлунку від самого рання було незмінно порожньо. А вони ж ізранку й поснідати по-людському не встигли.

– Теж мені козакування, – розчаровано буркнув Марко.

– Нуднуватий початок, – погодився з ним побратим.

Розділ п`ятнадцятий

Вороги й пироги

У вусі в Марка свиснуло. Він не одразу і здогадався, що то повз його молодого оселедця пролетіла тонка стріла.

– Татари! – радісно гукнув Батько Іванко, який один з усієї компанії не любив спати в пообідню пору.

Марко з Харком та старші козаки тільки за зброю вхопилися, а малий вже встиг поцупити довшу за його зріст рушницю і лупонув з неї у степ, туди, де метлялися три добре помітні цятки, які незабаром дійсно перетворилися на татарських вершників. То були розвідники, яким настільки обридло їх марудне заняття, що вони ладні були плюнути на нього і відважились напасти на перший-ліпший транспорт, який трапився їм на очі, аби тільки не вертати додому з порожніми руками.

– Одного взяти живим! – насупив брови той, котрий вдавав із себе старшого, дістав другу стрілу і натягнув лук.

Стріла свиснула в повітрі, як і попередня, але цього разу звук був коротшим, бо швидкий Марко, якого ще й підбадьорила спритність малого Батька Іванка, встиг розрубати її в повітрі шаблею.

Стріли полетіли частіше й більше, але Марко ще швидше запрацював клинком і жодна з них не досягла своєї цілі. Під Марковим надійним прикриттям козаки залягли й відкрили швидкий рушничний вогонь з двох десятків складених у возі та наперед заряджених рушниць. Вони перестрілювались так, що неодмінно б перестріляли одні одних, але скоро в татар скінчилися стріли, а в козаків порох і кулі.

– Дивись, Харку! Заарканять! – стривожено гукнув один із козаків, та було вже пізно: міцний зашморг затягнувся в Харка на поясі.

– Що ж ти робиш, виродку?! – гнівно лайнувся Харко, вхопився обома руками за мотузку-аркан і що мав сили потяг на себе. – Ну, йди... йди сюди. П-поговоримо.

В цей час татарський воїн, що так майстерно володів арканом, з жахом відчув, як копита його коня починають ковзати, а висока трава раптом попливла з-під них кудись уперед, за обрій.

– Де ж це Марко подівся? – роззирнувся у цю хвилину Батько Іванко.

І дійсно, певний час Марка вже не було поряд з ними, але стурбувалися козаки тільки зараз, коли бій стих і чулося тільки несамовите іржання коня, якого Харко підтягав до себе все ближче і ближче, разом з невдахою-вершником. На щастя, за якусь мить веселе й безтурботне обличчя новачка знову виринуло біля воза, і запорожцям одлягло на душі.

– Сподіваюсь, ми не дуже затримались? – підморгнув товаришам Марко, а тоді хекнув і витяг з трави щойно укладені ним на землю тіла двох татарських розвідників. Тіла жалісно стогнали і кляли себе за те, що мали необачність прийняти нерівний бій з молодим козаком, не здогадуючись, що нерівним він буде для них самих.

Ось і Харко нарешті вхопив за гриву знесилоного татарського коня і стяг у свої обійми третього полоненого, якому мало серце не розірвалося від жаху: що надумують з ним робити ці страшні запорожці з надкінською силою?

Запорожці надумали зв'язати полонених, щоб не погубилися під час мандрівки, і посадовити на воза. В дорозі вони їм були ні до чого, але козаки вирішили, що раз влипли, то мусять своє відсидіти. А там скоро дісталися й до пасіки. Всі були раді, що нарешті доїхали, тільки полонені між собою постійно бурчали та знервовано перешіптувались, але їх можна зрозуміти, вони шукали крайнього.

Пасічника знайшли не одразу. Тобто одразу його не знайшли, а замість нього надибали біля вуликів ласуна-ведмедя. Це було так несподівано, що старші запорожці з молодшим Батьком Іванком швидко опинилися десь далеко у лісових нетрях.

Марко не злякався ведмедя і з криком:

– Ти ба! Нашого вулика поцупив! Ану віддай, злодюго! – кинувся молотити його своїми важкими й звичними до такого діла кулаками.

Харко злякався за ведмедя й кинувся їх розбороняти:

– Годі! Годі тобі, Марку. Відпусти клишоногого. Там за вулик, там за курку, там задля розваги, а там, дивись, до якого-небудь двохтисячного літа і звірини в лісах не залишиться.

Марків побратим щиро любив не тільки дітей, але й тварин, тож йому таки вдалося, хоч і не без мороки, відірвати Марка, котрий за будь-яку ціну прагнув подвигів, від наляканого звіра. Ведмідь одразу скористався нагодою й не став затримуватися на місці шкоди. Тільки встиг подумати, утікаючи, що це треба бути справжнім нелюдом, аби так потовкати тварину на повний шлунок. Що ж, моральні засади – то річ відносна.

Коли Марко одсапався і трохи заспокоївся, надбігли захекані товариші й почали чудуватися:

– От козаки, так козаки! Бач, як ведмедя одходили.

– Шкода, що ми далеко забігли. Не змогли всього побачити.

Тільки Іванко, котрий завжди намагався бути серйознішим за інших, згадав у цю хвилину про Пасічника: "Де ж таки він? Чи не роздер його ведмідь?" Стали шукати і знайшли його на дереві. Він саме

намагався злізти, бо згори добре бачив, як Марко прогнав волохатого розбійника, і поспішав з ним познайомитись. Пасічник був у захваті від того, що такі молоді козаки могли так легко наплювати на небезпеку, а тому довго тряс Маркову руку і все дякував:

– От спасибі, друзі! Вже думав, так і сидітиму на дереві вороною, аж тут ви нагодилися. Ходімо ж мерщій у хату та пообідаєм. Я сьогодні пирогів з ягодами напik, може, ще не зовсім прохололи.

– Пирогів?! – мало не захлинувся Марко самим тільки уявленим смаком. – Та невже?!

Коли ще позавчора вони з Харком совалися в степу поміж високих трав і не знали, чи вдасться їм, ненавченим, знайти фортецю запорожців, було й таке, що Марко починав підозрювати свою Долю у зраді. Аж тут: на тобі! Не пройшло й двох днів, як на них скотився цілий мішок подій, вражень і здобутків. Щірі друзі, люті вороги та ще й смачні пироги! І які смачні! Ні, Пасічник – просто золота людина. А з іншого боку, як такі добрі пироги може робити не лише тітка Катерина, то чому б і йому, Маркові, не досягнути цю просто необхідну для вільного і незалежного козака-запорожця науку. Звісно, якщо той козак-запорожець посправжньому любить пироги. Дотрошуючи третю миску, поки Харко обнюхував тільки третій пиріжок та роздумував, чи він не буде йому зайвим, Марко остаточно вирішив, що треба, по-перше, впросити козаків лишитись на пасіці ще й завтра, хоча б до обіду, а по-друге, вблагати Пасічника поділитися з ним секретом того дива, що так і тане у роті, так і тане, так і...

Запорожці виявилися людьми зговірливими, а Пасічник людиною доброю. Та й чи можна відмовити такому щирому парубкові, який, не вагаючись, іде на живого ведмедя. А як розмова про пироги, то він одразу стає наче заворожений, і очі в нього тоді замріяні-замріяні, що й не розбереш, чи про пироги він думає, чи про дівчат.

Зранку, поснідавши пирогами, козаки вовтузилися з медом. На пасіці тримали чималий запас порожніх бочок,

які Пасічник поступово заповнював і відправляв на Січ, як цього разу. Повних бочок назбиралося чималенько, бо запорожці давно сюди носа не потикали. Старші козаки вирішили, що вони, мабуть, не зможуть забрати з собою усе, бо забагато. Іванко сумнівався. Харко подивився і сказав, що нічого, можна. І без зайвих балачок заходився вантажити бочки на воза. Іванко йому старанно допомагав, підказуючи, як його краще покласти, а інші дивилися збоку і недовіжливо похитували головами. Тільки Марко з Пасічником не брали участі у спільній роботі, бо готували обід. Марко працював, як три щасливі невільники, й одночасно бубонів, щоб завчити напам'ять роз'яснені гостинним господарем рецепти приготування їх улюбленої страви:

– Висушивши і просіявши борошно, покласти зо дві жмені в горщик... Тісто готове!

– Зачекай, жовтків додамо, – терпляче навчав беручого, але занадто гарячого хлопця Пасічник.

Біля воза в цей час виникла незначна суперечка.

– Зачекай, Харку! Вже нікуди! – гукав Батько Іванко.

– Так остання бочка залишилась.

– Таж розвалиться все.

– Ще можна.

Виявилося, що Батько Іванко був правий, бо з останнім Харковим "можна" віз хрупнув і завалився. Добре, що бочки хоч і розкотилися, та залишилися цілими. А колеса таки не витримали.

– Ото ще! – загукали до Харка прикро вражені козаки. – Все "можна" та "можна". Тепер дійсно можна. Вантаж далі.

– Їхати тільки не можна.

– А що ж тепер можна зробити? – задумався практичний Батько Іванко.

– Можна полагодити, – запевнив незворушний Харко.

Марко тією справою не переймався, бо вони з Пасічником якраз доліплювали нову купу пирогів. Їх усяка затримка цілком влаштовувала.

Отож Харко за допомогою запорожців, які всіляко підтримували його своєю присутністю, та завдяки мудрим порадам Батька Іванка, швидко полагодив воза, а

на той час і пироги поспіли. Знову сіли за стіл, проте виявилось, що всі так пооб`їдалися пирогами, аж далі нікуди. Найбільше спромоглися з`їсти Пасічник та Марко, але вже і вони поодкидалися й тепер посоловілими очима, сповненими німого, безсилого відчаю, дивилися на три останні гарно підрум`янені пиріжечки.

– Ану, Харку! Пиріжечків можна? – піджартував один з козаків, погладжуючи лівою рукою вуса, а правою живіт.

– Я ж іще й не зголоднів, – розгублено відказав Харко. Він досі ледве спромігся з`їсти півпиріжка. Видно, чоловікові було не до їжі.

– Може, полоненим віднести? – запропонував Батько Іванко.

– Можна, – радо погодився з ним Харко. – Якраз їм по пиріжечку буде.

Тут усі згадали про полонених і задумались.

– А що ж ми з ними самими робитимем? – поцікавився Марко.

– Гм. Хто зна, – відповіли досвідчені козаки. – Мабуть, вони б нас уже на галери заслали.

– Гм. Як так, то хай вони нам хоч воза протягнуть, – подав нову пропозицію Батько Іванко.

– Правильно. А ми на конях поїдемо, бо Харко так воза навантажив, що живій душі на ньому вже місця немає.

Харко, як ми знаємо, дуже любив тварин і теж погодився, що примушувати коней тягти такого важкого воза несправедливо.

Щоправда, як рушили, зрозуміли, що самим полоненим тягти воза буде не під силу, але Харко сказав, що то нічого, можна допомогти. Всі знову погодились, щоб Харко допоміг, і вони нарешті рушили. Самі полонені були раді з`їсти по пиріжку, вони взагалі не сподівалися, що козаки на них витрачатимуться, але дорогою все одно ремствували та лаялися між собою:

– Казав мурза, доброго язика візьмете, кожному коня дам.

– То тепер маєш хомут! Тягни краще і не базікай.

– Е, хлопці, – крєктав позаду Харко, – бачу, слід було вас краще годувати.

Розділ шістнадцятий

До Дідька Лисого!

Назад притяглися без пригод, але вже біля самої Січі, біля перевозу, на хлопців чекала нова приємна несподіванка. Там вони знову зустрілися зі старим козаком-бандуристом та його трьома друзями. Ті вертали на Січ, відбивши десь у ляхів новеньку польову гармату. Спершу, коли Заграй, Скрути-Біда, Зігни-Біда та Жени-Біда побачили вщерть навантаженого воза, якого, під супроводом чотирьох вершників, штовхав здоровенний козарлюга вкупі з трьома татарами, вони мало не здивувались.

– Чи ти бачив таке? – мовив Скрути-Біда до Зігни-Біди.
– У них що, спільне транспортне підприємство?

– Чудасія, – погодився Зігни-Біда. – Але краще ворог з медом, ніж свій з каменем за пазухою.

– Еге! – примружився Заграй. – Цих козаків ми знаємо. Вдруге на цьому тижні стрічаємо.

Для Марка та Харка зустріч була особливо приємною. Серед знайомих облич вони почували себе так, наче провели на Січі все своє свідоме життя. Немов тут і народилися, і світу іншого не бачили. Та й не дивно. Адже запорожці, ті самі запорожці, на яких вони досі мало не молилися, розмовляли з ними як з давніми знайомими. Як з рівними. В такій розмові хлопці одразу забували, що тут вони новачки, а, навпаки, почувалися двома хоч і маленькими, але ж помітними часточками цього дивовижного козацького світу.

– Харку! Марку! Де це ви таких добрих коней узяли? – гукав Жени-Біда, розглядаючи здобутих козаками-новачками у бою жеребців.

– Тут у вас коні й самі до тебе збігаються. Як голови не стра тиш, матимеш удосталь, – поважно відповідав Марко, стримуючи майже дитячу задоволену посмішку. В цю мить він бачив себе на найвищому вершечку піраміди власного щастя.

А Харко порадився з козаками, легко, не напружуючи м'язи, підняв з воза бочку меду і гупнув її татарам під ноги.

– Ну все, хлопці. Далі ми й самі впораємося. Беріть бочку меду за роботу – і з Богом.

Татари не примусили себе двічі просити. Аж коли затеребилися з бочкою на безпечну відстань, сіли перепочити й почали ділитися враженнями.

– Могли більше заплатити.

– Не вигідна справа з козаками воювати.

– З такими розцінками на коня не заробиш.

Поки татарські воїни прикидали на пальцях, якою мірою їхні збитки перевищують прибуток, Марко та Харко з компанією в'їжджали в Січ, щоб там зустріти справжній триумф. На воротях зібралося чи не все товариство, за винятком хіба Кошового та Омелька, і радощам не було меж. Вони переповнювали і гострокіл фортеці, і береги острова, і береги самого Дніпра-Славути. Веселі запорожці реготали з того, що товариші примудрилися так заван-тажити воза й бочок дорогою не розгубили; задоволено гули, мов ті бджоли, у сподіванні перехилити по кварти гарячого меду ще цього вечора; прицмокували язиками, роздивляючись приведених зі степу коней, і, звичайно, не могли обійти своєю увагою нову гармату.

– Давайте салютнем! – почулося в натовпі.

І одразу ж, наче з гармати, вдарив Гармаш:

– Хто сказав "салютнем"?!!

Запорожці розреготалися ще більше, і від цього загального веселого і безтурботного реготу Маркові з Харком наче розігрітий мед по тілу розлився. Ось де було життя! Отак би й вік вікувати! З одного боку – небезпеки, з іншого – товариші, а посередині власна сила і кмітливість. І не для слабкодухих. Як ти в себе не віриш, то нічого сюди й потикатися. Не впевнений, не поганяй!

Звісно, що ввечері товариство повикочувало на берег казани і кілька бочок з тих, що хлопці привезли, та й закатало варити мед. Гуляли від душі, бо це ж була остання гулянка перед готуванням до великого сезону

походів. Завтра чи позавтра розпочнуться навчання, фізичні вправи та стрільби, а там візьмуться кораблі будувати чи коней готувати, це вже як батько Кошовий скаже. Або як Рада вирішить. Але то – потім. Зараз усі гуляють. Давні друзі Крутивітер та Заграй сидять поряд на молодій травичці і розглядають дніпрові хвилі, що дріботять та плюхаються у вечірніх сутінках. Крутивітер за звичкою палить люльку, а Заграй перебирає струни своєї бандури.

– О-о-ой... – пробує він затягти улюблену пісню.

– Ні, Заграю, краще заспівай цю: "Ой-й-й..." – тихо просить Крутивітер. Це його улюблена.

Заграй дослухається до звуку своєї бандури і не чує його прохання. Не чує і козака, що приніс їм два повні келихи і шукає, де б і собі між дідами зручно вмотитися та послухати.

Біля казанів шумливіше і веселіше. Козацька молодь то гиготить, то лається між собою, але всі безмежно задоволені. Переважно оповідають свої та чужі пригоди, і особливо багато сьогодні розмов про Марка з Харком.

– А Марко як ухопить його, а ведмідь як застогне, та як почав проситися... Ну, тут уже й ми поспіли, – жваво оповідає Батько Іванко бажаним слухати.

– Марку, розкажи, як ти за татарами по степу ганявся, – лунає від іншого гурту.

– Ну, – чути самовдоволений голос Марка, – я їх обох спіймав ще до того, як Пасічник нас пирогами частував. А пироги в нього... – тут Марко прикриває очі, поринає у якісь свої потаємні думки і солодко облизується.

Навколо вже вкотре зривається регіт. А Харко на це тільки посміюється. Він теревені не править, а з задоволенням вовтузиться біля козаків: розбиває і перехиляє бочки, а тоді разом з іншими чаклує над варивом.

У всій Січі страждає тільки одна людина, той самий бідолаха, якого потягло за язик гукнути "Салютнем!" Тепер йому доводиться поратися біля гармат, виставлених на фортечних баштах, а Гармаш унизу попиває мед та ще й знущається:

– Працюй-працюй! І доки всі гармати на Січі не заблищать, як вода у Дніпрі, не буде тобі меду.

– Сказись ти зі своїми гарматами, – бубонить покараний за власну необережність запорожець, але неголосно, щоб Гармаш не почув. Бо то – такий. Як дослухається, примусить і ядра вилизувати.

Гуляє Січ. Гуляють козаки...

Прогуляли козаки нічку, та не довелося їм на ранок одіспатися. Дехто тільки-тільки вухом до подушки припав, аж тут:

Бум! Бум! Бум! Бум!

Литаври б'ють. Товариство на Раду скликають.

А щоб ти не діждав! Щоб тобі по голові так гупало, як ти оце у литаври гатиш. Та що робити! Вибираються пом'яті козаки хто з куренів, а хто з кущів, протирають заспані очі, тягнуться до майдану і, звісно, бурчать:

– Та не гупай ти так!

– І чого ото людям не спиться?

– Хіба не могли по обіді зібратися?

Що ж там на майдані? Ага! Все зрозуміло. Батько картину домалював, нехай йому абищо з його високим мистецтвом. Он. Уже стоїть. А онде і картина посеред майдану виставлена, тільки закрита. А он Довбуш напівроздязнений литаври мордує. Та заспаний Омелько за повітря тримається, щоб не впасти.

Так-сяк, але позбиралися запорожці, та ще й досить швидко. Занадто були відповідальні й дисципліновані. Хтозна. Сьогодні якась дурниця, а завтра, може, й справді заради важливої справи зберуть. Краще Раду не пропускати. Зате Кошовий був щиро втішений такою увагою змучених нічним гулянням товаришів. Наповнивши розум, серце і погляд любов'ю до ближнього, він урочисто простяг уперед руки, немов обняв усю присутню громаду:

– Діти мої, славні запорожці! Цієї ночі я завершив роботу над новою, безперечно вдалою, картиною. Не секрет ні для друзів, ні для ворогів наших, що нам, запорожцям, від роду притаманне почуття прекрасного.

Тож я нітрохи й ніскільки не сумніваюся, що представлений мистецький твір отримає сьогодні, на цьому майдані, гідну його автора оцінку і схвалення.

Заспанним очам січового козацтва відкрилася яскраво-виразна робота Батькового пензля, що досі була прикрита від надмірно цікавих поглядів чистою рядниною.

– Га-га! – одразу прокинувся хтось у натовпі й остаточно збудив інших.

– Ги-ги!

– Батьку, а що ж то таке?

– Щось наче біблійне.

– А хто ото посередині?

– Та посередині, мабуть, Омелько, бо в рясі! Тільки обличчям на мого коня скидається.

Останній жарт був невдалий чи, радше, невчасний. В довготерпеливого Омелька, як ми вже знаємо, бували й такі хвилини, коли він переставав любити гумор.

– Хто на кого скидається?!

– Ніхто ні на кого, – замахав руками жартун-запорожець, знаючи наперед про можливі наслідки. – Сонний Омелько на людей кидається.

– Та я т-тобі... – зірвався вимучений занадто тривалим позуванням Омелько.

– Омельку!!! – мало не розшматувалося чутливе серце Кошового.

Катастрофа була неминучою. Розлютований Омелько вхопив перше, що йому трапилося під руки, – а під руками нічого не виявилось, крім талановитої картини батька Кошового, – рвучко замахнувся і щосили опустив караючий предмет на непокриту голову жартуна.

Трах!!

– А тепер теля посередині, – задоволено обтрисив руки Омелько.

Тільки тепер він помітив сплотніле обличчя Кошового – і йому замалим ноги не підкосились. "Господи! Прости мене грішного! Прости негідника, який дозволив собі впасти в неправедний гнів через того слинявого дурносіма, що не вартий і дулі під носа.

Прости мені, недостойному, те горе, що я посіяв оцим хуліганським вчинком в душі і серці нашого Кошового, якого ми все-таки любимо й поважаємо, хоч би йому забажалося малювати нас і на тому світі".

Так думав Омелько і мав у тому рацію, шкода – запізнилу, бо Кошовий якщо і тримався на ногах, то тільки тому, що був мужнім і насправді загартованим усілякими нещастями маляром. А слава про його військову звитягу давно розкочувалася просторами Східної і Західної Європи та Близького і Середнього Сходу. Виявити в тяжку хвилину справжні свої почуття було б ганьбою для цього непересічного, знаного у християнському і мусульманському світах лицаря, відомого на Запорозжжі, в Києві, Полтаві та Глухові майстра-образотворця. Білий, як незаймане пензлем полотно, він постояв мовчки якусь хвилину... другу... третю... і тільки тоді, коли кров знову повернулася до обличчя, взявся руками за голову.

– Боже! Що ж ви наробили?! Нащо ж я вас і зібрав сюди, дурнів нетесаних.

В напівзапамороченому стані він зняв з голови потерпілого від Омелькового гніву козака дерев'яну раму, з якої шматтями звисало його творіння, що відібрало стільки днів і ночей кропіткої роботи, тихо розвернувся та й пішов геть, прикидаючи, скільки це часу ще піде на реставрацію.

– Батьку! – наважився обізватися Крутивітер. Ти ж на Раді збирався хлопців моїх до Війська Запорозького прийняти.

– Ет! Займайтесь без мене, – відмахнувся Батько, наче його більше нічого не цікавило у цьому вічно грішному й назавжди недосконалому світі.

– Сказав би хоч до якого куреня відіслати! – гукнув навздогін Омелько, бо йому було вкрай соромно перед хлопцями за свою нестриманість.

– До Дідька Лисого! – гаркнув у відповідь Кошовий.

Ось тобі й маєш. Покозакували.

Хлопці виглядали так, мовби їх щойно облили помями.

"Всім відомо, що Доля – то жінка, – думав Харко, – та чи ж можна отак із людьми коверзувати? Ганьба перед усім товариством. Провалитися б зараз глибоко крізь землю, тільки щоб цих насмішкуватих очей не бачити".

"І чого, питається? З якого дива нами кидаються, наче сміттям непотрібним? Довели ж усьому козацтву, що не боягузи, то якого ж нечистого їм треба? – питав себе і не знаходив жодної розумної відповіді Марко. – А вони ще й сміються, каторжні. От би..."

– Та не вішайте носи передчасно, – вдарив Марка у плече приземкуватий запорожець з високою чорною шапкою на голові. – Батько сказав, щоб до мого куреня йшли. Це я – Дідько Лисий.

Он воно що! А вони ж дурні...

Веселі запорожці знову розреготалися, дивлячись на розгублені обличчя Марка та Харка, але тепер уже ті й самі посміхнулися. Щиро й радісно. Так, вони були прийняті в цю дружну сім'ю.

А Дідько Лисий зняв шапку і показав хлопцям блискучу лисину.

– Усі кругом з оселедцями, а в мене голова – як коліно. От і прозвали Лисим.

– А чому ж "Дідько"?

– То вже його вороги прозвали. Дуже він їм допік, – роз'яснив Крутивітер.

Тут наперед виступив Заграй і, прибравши щонайурочистішого вигляду, звернувся до громади:

– Ну а як товариство гадає? Чи добре воно Марка та Харка знає?

Товариство схвильовано загуло й забубоніло:

– Та встигли вже. Познайомились.

– Не тягніть! І хлопці хороші, і спати хочеться.

– Е, ні! – заперечно похитав головою Заграй. – Ми порядок знаємо. Зараз-бо ще й хлопців запитаємо.

– Ну що, хлопці, лишаєтесь? Назад не закортіло? – пригладив рукою довгі вуса Крутивітер.

– Жити можна.

– Яка розмова!

– Я тут такі пироги навчився пекти.

Відповіді Марка та Харка знову викликали загальний сміх:

– А Марку тільки пироги й сняться.

– Ото вже Пиріг!

– Та й Харко незгірший. Все йому "можна"!

За тими смішками так і вписали наших друзів до складу Війська Запорозького січового під іменами Марка Пирога та Харка Житиможна. Тільки в Харка задовге прізвище вийшло і дехто, з ледачіших, опісля нерідко скорочував його до просто Можна. І пішли хлопці в курінь до Дідька Лисого. Відсипатися. З повним на те правом. Але ще перед тим запорожці кинулись їх вітати і добре натисли обом руки. А запорожців було так багато і тисли так добре, і так широко, що руки в Марка та Харка під кінець тієї церемонії розчервонілися і горіли, наче габаритні вогні чумацького воза. Довелося їм побігти з майдану одразу на берег Дніпра і там ще довго свої руки відмочувати.

– Ох і пече! Таки могутніх людей на Січі позбиралося, – дивувався Харко, зануривши свою руку аж по лікоть у дніпрову прохолодну водицю.

– Та й до біса! – просичав крізь стиснуті зуби Марко.

Потім вертались від річки, мріючи про власні лежанки у просторому козацькому курені, коли раптом наскочили на сивого дідуса, що й собі, у свої глибокі літа, на Січ причалапав. Дідусь стояв перед фортецею, м'яв у руках солом'яного бриля і розгубленими очима кліпав на дбайливо засіяний травою земляний вал та його грізну дерев'яну надбудову. Він усе не міг наважитися, щоб підійти та розпитати про своє у вартового, який сидів біля воріт і сонно димів великою люлькою. Змучені та водночас радісні обличчя Марка й Харка викликали в нього більшу довіру, тому він скористався нагодою і звернувся до хлопців:

– А скажіть, панове-козаки, як мені, старому, до Кошового потрапити?

– А нащо ж вам, діду, Кошовий? – чемно запитав Марко.

– Що вам і сказати, козаченьки. В рідному краї од ляхів життя не стало, то вирішив на старості років до вас на Січ податися. Я ж бо і швець, і кравець, та й... хай йому грець,

уже б знадобився де вашому товариству. Аби від Кошового дозвіл.

– Ну, коли так, – просяяв раптом Харко, – то ходімо, синку, я проведу.

Марко гмикнув, але про себе мусив погодитися, що, згідно з тутешніми порядками, Харко має добру нагоду стати взірцем чемного поводження.

А вже пізнього вечора тісне коло товаришів зібралось біля хати старих січовиків Омелька та Крутивітра. Тут були і Дідько Лисий, і Батько Іванко, і Заграй, і сам Кошовий, і, звісно, Марко з Харком, що встигли за останній час перетворитися з просто друзяк на нерозлучних друзів.

Омелько десь подався в хату, але скоро знову з'явився на подвір'ї, тримаючи у руках товстенну книгу в шкіряній, оздобленій золотом палітурці.

Він поклав книгу на стіл і розкрив її з такою обережністю, наче літери всередині могли прокинутися і випурхнути з неї у вечірнє небо. Потім ніжно розправив долонею сторінки на тому місці, де закінчувалися записи, і хлопці помітили, що книжка списана тільки на третину.

– Це Омелькова праця, – прошепотів до хлопців Крутивітер. – Зараз читатиме останні записи.

Марко й Харко як сиділи, так і застигли з роззявленими ротами. Їм вперше доводилося бачити людину, яка власноруч пише книжки. Омелько ж на те тільки поблажливо усміхнувся.

– Написання правдивої історії запорозького козацтва – це моя давня мрія, і я не один рік поклав на вивчення переказів, легенд та нотування цікавих подій, які бачив на власні очі чи, може, чув од людей, котрі брехати не будуть. До речі, ваші пригоди вже гідні згадки на сторінках моєї праці, і, прошу, зятяйте: вони у вас тільки почалися. Це кажу вам я, запорожець Омелько.

Частина друга

ЯК ПИРІГ СТАВ КОЗАКОМ

Розділ перший

В похід підуть не всі

Скільки часу сплигло по тому, як Марко Пиріг і Харко Житиможна приєдналися до куреня Дідька Лисого, про це я вам брехати не буду, а на правду не знаю. Чималенько часу пройшло, але не два роки, і не рік, і не півроку, а трішки менше. Хлопці вчилися, ходили до церкви, ловили разом з іншими запорожцями рибу в Дніпрі, їздили по хуторах та зимівниках за харчами, яких у річці не водилося, і ще чимало якими господарськими буденними справами займалися. З козаками перезнайомилися і з усіма були в дружбі, але не випадало більше на їх долю подвигів, бо досі жила Січ мирним життям, а щоб куди Марка та Харка на бойове завдання послати, то в тому не було потреби. Зате від науки аж голови у них тріщали, а спина ледве згиналися. Крутивітер вимагав щодня тренувати тіло, Омелько забивав голови мовами та історією філософії, Гармаш насідав з теоретичними поясненнями, як бити людей, щоб самому по пиці не отримати та ще й потім знайти дорогу додому, а батько Кошовий двічі на тиждень, і не менш як по півдня, навчав основам мистецтвознавства. Тільки Заграй був милостивіший, то вже музичною грамотою і співом вони займалися під настрій, коли їхні руки й голови взагалі мали змогу засвоїти щось нове й досі незнане. Одним словом, тільки з Батьком Іванком і могли козаки розвіятись та розперезатись. Зрідка, як була така нагода, вибігали утрьох, верхи, на лови і без здобичі майже ніколи не поверталися. Так що було чим і з товаришами ділитися. Звалять, було, кабана чи ведмедя, а Батько Іванко тим часом птиці по очеретах настріляє, бо малий-малий, а око мав гостре і руку тверду, та й тягнуть до фортеці. Хтось би, може, пишався з такого здобутку, а як

на Марка з Харком – то все одно запорожці й уваги не звернуть. Чого, кажуть, дивуватися. Їм те за іграшку. Добре ж бо пам'ятають, як Марко під гарячу руку ведмедю на пасіці ребра лічив. І то ж сам-один. А тут їх аж троє було, то, звісно, безталанний кабан чи ведмідь од самого страху міг померти.

Курінний Дідько Лисий був задоволений Марком та Харком і часто їх хвалив, щоправда більше позаочі, щоб носи не задирали, а от Марко дедалі більше ставав незадоволеним і починав нарікати на свою Долю. Йому, бачте, воювати хотілося, бо, мовляв, що вони за козаки-запорожці, як турки з татарами ще їхньої дулі не нюхали. Та була в Марка ще одна таємниця. Хоч і відома всім на Січі, але дуже особиста і дуже болюча. До болю в серці хотів чоловік море побачити та пройти по ньому швидкою чайкою на Туреччину, на Стамбул. Все потерпав, що з таким непевним козацьким життям накладе головою раніше, ніж море побачить. Харко на це дивився спокійно і запевняв, що з таким життям, як у них, та ще з такими науками, жити можна довго. А морем поплавати – то нічого, аби не прикутим до галери. Батько Іванко, зі свого боку, запевняв, що море побачити хочеться тільки перші десять років, а потім звикаєш. Він, Іванко, точно знає, що його й цього року у морський похід не братимуть.

– Морський похід?! Цього року?! – запалювався Марко.

– Аякже, – поважно відповідав йому Батько Іванко, – морський похід кожного року буває, тільки не завжди вдало. Й не всім вдається до морського походу потрапити.

Марко одразу змовкав і продовжував сумувати, мріючи про морські береги та про далекі землі.

Того нещасливого дня стояла чудова літня погода. Сонечко припікало, аж земля під ногами тріскалась та сипала порохнявою, вода у Дніпрі текла, наче молоко з-під корови, така була тепла, тож і козаки, котрі не були зайняті рибальством, воліли краще займатися науками у просторій та прохолодній хаті, ніж товктися під сонцем. На січовому майдані можна було здибати тільки трьох покараних за якусь незначну провину, що старанно

робили лад у церкві, аби заслужити похвалу від Омелька та прощення від Кошового. Один, прив'язавшись до хреста, латав дерев'яний дах, другий – стояв перед святим храмом на колінах і шурував мокрою ганчіркою вхідні двері, а третій бігав туди-сюди з повним цеберком води, аж язика висолопив. Щоб швидше скінчити, вони безперервно підганяли один одного та страхали Омельковим гнівом.

– Давай працюй!

– Угу! Омелько казав, шури спустить, якщо храм Господній не сяятиме, як зоря Віфлеємська.

Їх вигуки, що лунали раз у раз, гуркіт дерев'яного цебра та хлюпання води порушували одноманітну тишу козацької фортеці і доводили, що Січ не вимерла, що люди просто були зайняті справами.

Наприклад, Омелько викладав січовій малечі фізику. Сьогодні, щоб діти подихали свіжим повітрям і краще засвоїли урок, Омелько вирішив займатися не в хаті, а в садку, у холодочку. Треба сказати, що на Січі під ногами у дорослих козаків крутилося близько десятка хлоп'ят, у яких за ватажка на вельми законних підставах був Батько Іванко. Канікули в них починалися тільки тоді, як Омелько йшов у похід, тож доводилося хлопцям займатися і влітку, зате навчатися з Омельком їм було зовсім не важко. Кожен говорив, що знав.

– Які бувають сили в природі? – питав Омелько.

– Сила волі, сила духу... – мляво розтягуючи слова, відповідав круглолиций малюк з розбитим носом.

– Вража сила, нечиста сила... – підказували йому ззаду.

– Тяглова сила, робоча сила, сила звички... – нашіптували справа і зліва.

Дорослих учнів, таких, як Пиріг і Житиможна, в цей час питали мало, бо Гармаш і сам любив поговорити.

– Бачу, ви вже відрізняєте фальконета від бомбарди, – рік Гармаш, – отже, поговоримо про основи балістики.

Вони сиділи в хаті бойової підготовки. Поки вчитель натхненно викладав свою улюблену науку, Марко роздивлявся вивішену на стіні "Схему розбігу татарської орди", а Харко переглядав конспекти по бойових

порядках козацького війська і мурмотів собі під ніс щось на зразок: "Це можна. І це можна".

На цю хвилину хлопцям здавалося, що вони знають усе на світі та й навіть більше, ніж треба пересічному звитяжцеві, а Гармаш сам вигадує несусвітні дурниці тільки затим, щоб не втратити співрозмовників. Ніщо в межах козацької фортеці й цілого Євразійського материка не бачилося їм дивним, загадковим чи незнаним, а кожна наступна мить видавалася незмінно схожою на попередню і позбавленою будь-яких несподіванок. А несподіванки, як завжди неочікувані, вже чигали на своїх героїв, обмітаючи запилені черевички перед їхнім порогом.

– До цього походу ми маємо добре підготуватися, – говорив Кошовий до Крутивітра, якого щойно закликав до себе буцімто за порадою. – Справа в тім, що я започаткував картину "Запорожці в Стамбулі"... але щось не йде. Бракує натури.

– Отже, на Стамбул? – дістав свою люльку старий характерник.

– Не всі, Крутивітре, не всі. Треба комусь і кордон пильнувати, так що...

– Та одному в степу нуднувато буде...

– То візьми ще кого. Станете передовим бекетом та й женить у три шиї, хто б там не ліз. Я ж знаю, ти людина хазяйновита, смолу даремно не палитимеш. Що там із чайками?

Останнє запитання було до двох козаків, що пріли за столом над удосконаленням славетного козацького корабля для майбутнього морського походу. Перед ними громадились великі сувої паперу з кресленнями, формулами та різними нотатками, малюнки різноманітних відомих на той час вітрильних і веслових суден.

– На цей рік пропонуємо нову, сьому, модель.

– Створена на основі п`ятої, з урахуванням останніх розробок венеційських та генуезьких колег для суден класу ріка-море.

– А флагманський корабель? – суворо запитав Кошовий. – Часу обмаль.

– Для тебе, Батьку, готуємо несерійну модель "Чайка-М". Може пересуватись як водою, так і суходолом, у кінській чи воловій упряжці, а також самостійно, з гори. Ось макет.

– Гм! – почухав потилицю Кошовий, узявши в руки та роздивляючись макет чудернацького корабля.

– Прогрес... Нікуди подітись, – усміхнувся Крутивітер, смоктонув з люльки тютюнового диму і коротко виклав батькові Кошовому, що і хто йому потрібен, щоб малими силами, як і хотів Кошовий, надійно убезпечити південний кордон просторих, запорозьких земель.

Гармаш з головою і оселедцем поринув у чарівний світ тяжкої вогнепальної зброї і відчував безперервні почергові вибухи натхнення, коли це його мелодійно-ліричну фразу "а тепер прослідкуємо політ гарматного ядра" зупинив важкий удар в двері. Двері мало не розлетілися на дошки, і до світлиці, де стояли сам Гармаш та довгі столи-парти і сиділи замордовані лекціями козаки-новачки, вкотилося щось велике, одразу нерозпізнане. Це щось перечепилося через вчасно виставлений у прохід чобіт якогось довгоногого початківця у гарматній справі, заорало носом, проклало глибоку борозну через півкласу, тицьнулось Гармашеві в ноги і застогнало.

– Тобі чого? – суворо запитав Гармаш, коли розпізнав, що то ж перед ним молодий здоровань Джура, який був приставлений до канцелярії і часто бігав по Січі передавати повідомлення.

– Пирога й Житиможна, – важко прокректав Джура, підводячись на рівні.

– Отак, ні сіло ні впало пирогів закортіло, – захихотіли навколо.

– Просив би вже цілу макітру.

– Ото тільки й треба людині для повного щастя.

– Господи! – скрикнув ображений Гармаш. – Я тут розпинаюсь перед ними, а цим лайдакам пироги в голові.

Не менш ображений Джура з-під лоба роззирнувся по світлиці:

– Тьху на вас! Та ж Марка і Харка Батько кличе.

– Я ще нікого не відпускав!! – у відчай гукнув Гармаш, але двері тільки шарпонулися за хлопцями. Маркові й Харкові так остогидла балістика і так мріялося отримати важливе завдання, що їх нічого не могло зупинити, крім ватаги січової малечі, що з неймовірним вереском кинулася козакам під ноги.

– Ви чого дурієте? – вхопив Марко найверескливішого шминдрика за сорочку.

– Ой пусти! В нас перерва! – заскиглив той.

Залунав густий бамкіт встановленого біля шкільного приміщення дзвона, яким Омелько оголошував початок уроку. Малий одразу пустив сльози і розвів кулаками бруд по обличчю.

– Ну, о-от! Через вас не встиг Петрові по лобі да-ати!

– Не плач, малий, – попестив його по голівці ніжний до дітлашні Харко. – Потовчеш його після уроку. – І коли вже малий войовник чкурнув до гурту, що густо всівся навколо Омелька, додав замріяно: – Які вони милі, ці дітлахи.

– Тепер про народну творчість, – розпинався серед затихлих ненадовго, рівно підстрижених дитячих голів Омелько. – То що ж хотів сказати дід Заграй думою про козака-нетягу?

А Марко поглянув скося на Харка і подумав:

– Це ж треба. З такими кулаками і такий мрійник.

Батько Кошовий горобців не малював, а вліпив козакам, як з пістоля, межі очі:

– Отже, маєте перше завдання...

– У бій? – аж кинувся Марко.

– В розвідку? – стрепенувся Харко.

– Майже. Вирушаєте з Крутивітром у степ кордон пильнувати, землю нашу від ворожих набігів захищати.

Розділ другий

Де Куць, там і Пуць

"У-у-у..." – мало не промовили вголос розчаровані Марко з Харком. Як по правді, то в похід хотіли обоє, тільки що Маркові важче вдавалося переконати себе в тому, що йому не кортить того, чого насправді хочеться, аж у носі крутить.

Тож не дивно, що за годину, коли все січове козацтво почало веселенько готуватися до походу і вже бачило в уяві своїй безмежну гладінь морських просторів, необстріляні ще і, дякувати Богові, ще не рубані побратими попускали носи. Марко зовсім розкис і не плакав лише тому, що сліз не було. Здавалося, з горя він ладен був на версту в землю залізти. Харко заспокоював себе тим, що втішав Марка:

– Та не переймайся ти так. Обітремось трохи і теж за кордон потрапимо.

Вони сиділи на березі Дніпра і Крутивітер, знаючи їх настрій, бо й сам у молодих козаках бував, побоювався, щоб вони здуру не потопилися. Щоб марно не потерпати, він вирішив не відкладати з виїздом і рушати негайно.

Сонце саме збиралося завітати до заходу, а наші друзі тільки-тільки виїхали в Дике поле, обвішані шаблями, довгими кременними рушницями, важкими пістолями, повними баклагами з водою, мішками з крупою і ще казна-чим, необхідним для довгого перебування в пустельній місцевості. Крутивітер та Омелько були в доброму гуморі. Зле почували себе тільки Марко з Харком та козацькі коні.

– І чому я не служу в регулярному війську? – іржав-бурчав старший за віком і досвідченіший кінь Крутивітра.
– Там би все це барахло везли обозом.

– Дурне кажеш, – відповідала йому молодша, але теж досвідчена Омелькова кобила. – Я свого часу возила гусара в якомусь залізяччі. Теж не мед.

– Дякуйте, що вони іще дров на багаття не понабирали, – іржали збоку ще молодші і, звісно, дурніші, Марків Вороний та Харків Білогривий.

Люди коней не розуміли і в цю хвилину гомоніли про своє.

– Отак завжди, – бурчав Марко. – Кажуть, козакові вчитися треба, а як Батькові припекло, то вже до дідька й балістика, і тактика степового бою.

– Заткни пельку, сину мій, – по-батьківськи радив Омелько, – і не згадуй вголос нечисту силу, бо тут-таки й приваландається, наче її на пироги кликано. А про науку не турбуйтеся, заліки поздаєте в зимову сесію.

– На пироги! – Не дослухавши, обізвався на улюблене слово Марко. – Го-го, з пирогами і в степу "житиможна".

– Слухай, Марку, не дражнися, бо вріжу, – відверто попередив Харко.

Марко не мав наміру ображати побратима, скоріше хотів розвеселити, а тому чемно замовк, і далі вони їхали, не розмовляючи, аж доти, доки Крутивітрові не видалось, що "воно має бути десь тут". Він оголосив про свій здогад супутникам, і всі, наче зі сну попрокидавшись, одразу й загомоніли поміж собою.

– То де ж ваші чортові бочки?

– Враг його знає. Мали б десь тут бути.

– Дітки. Послухайте старого чоловіка, який колись читав Святе Письмо. Не згадуйте ви вголос ту бісову нечисть.

– Ну, дідько з ним. Лягаймо спати, а вранці побачимо.

– Та-куди-ж-ти-прешся!

– О Господи!

– Тісно, але спати можна.

Так, штовхаючись у суцільній пітьмі та ввічливо розмовляючи, козаки повлягалися абияк, щоб тільки не марнувати дорогоцінного часу, і побажали один одному "на добраніч". Крутивітер заснув з думкою, що, може, й не слід було по обіді виїжджати, краще б ранку дочекалися, тоді б не довелося ганьбитися перед молоддю. Маркові думки теж були усі через "б", тільки більше про пироги.

Аж на ранок, коли попрокидалися, Крутивітер полегшено зітхнув, розправив вуса і дістав люльку. Виявилося, що вони примостилися на нічліг під самісіньким пагорбом, на якому була зведена висока

дерев'яна споруда з бочок, наповнених щонайкращою смолою. Це і було місце постійного козацького бекету в часи, коли починались татарські набіги. Звідси стратегічна територія Дикого поля проглядалась як на долоні і прослуховувалась як під вухом. Старий характерник міг тепер утішитися, бо не помилився. Столочена копитами важко навантажених коней трава вказувала на те, що серед ночі вони довгенько й рівненько кружляли якраз навколо оцього самого, потрібного їм пагорба.

Не гаючись, розбили табір, запалили багаття, дістали крупи і почалося для Марка з Харком справжнісіньке козацьке життя, про яке в захоплюючих пригодницьких книжках чомусь не пишуть. Ми теж підтримаємо традицію і скажемо тільки, що наприкінці третього тижня, під проводом Омелька, вони дійшли до теми "Орієнтування на місцевості за зорями". Тепер серед білого дня молоді козаки намагалися заснути, щоб, як споночіє, взятися за науку. Поки хлопці з Омельком навчалися, Крутивітер увесь цей час сидів на пагорбі й замріяно вдивлявся в обрій, у протилежний бік від Дикого поля, туди, де ховалися широкі, рідні його серцю й милі його уяві цивілізовані українські простори.

– Здається, ти дуже за навчанням плакався? – підсміювався Харко над Марком.

– Хай йому біс! – огризався Марко.

– Скільки ж бо вас просити, щоб ви не чортихалися? – аж застогнав доведений до відчаю несправедною лайкою козацької молоді Омелько. – Накличете ж.

– Пізно, – стиха, наче сам до себе, обізвався Крутивітер. – Вони вже тут.

Ніхто не звернув уваги на слова Крутивітра, а в цей час по той бік пагорба... стояли і уважно прислухалися до навколишніх звуків наші знайомі – Куць і Пуць. І прислухалися вони не просто так, а, звичайно, по-змовницькому. Як у них це часто бувало.

– Що там козаки роблять? – прошепотів Куць.

– Та, здається, спочивають, – прошепотів Пуць.

– Зараз ми їх налякаємо, – вирішив Куць. – Давай-но тупотіти, наче коні.

– А навіщо, братику? – закліпав очима Пуць.

Куць дав малому дзвінкого потиличника, і той одразу зрозумів, що більше нічого питати не варто. Вони дрібно затупотіли, і земля застугоніла навколо, немов степом летів цілий табун коней.

Куць знав, що робив. Марко, Харко і навіть Омелько, як загуло, одразу подумали, що нарешті мчить орда, і взялися за зброю. Та не знав Куць, що робитиме Крутивітер. А старий, не виймаючи з рота люльку, підійшов до своїх друзів і жестом запропонував їм обійти навколо пагорба.

Куць і Пуць так старанно й натхненно працювали, що аж очі позаплющували.

– Ха-ха! – сміявся Куць. – Зараз вони подумують, що це татари... Уявляєш?.. Всю смолу спалять...

– Як весело! – радів Пуць.

Та раптом над ними, мов Божий глас із неба, прозвучало Крутивітрове:

– Не стомилися?!

Чортенята одразу спинилися й розгублено порозкривали очі. Навколо них стояли козаки й сміялися.

– Ой! Дядечку Крутивітре! – весело скрикнув життєрадісний Пуць.

– Оце влип! – аж присів Куць.

– А ми їх знаємо! – вигукнули Марко з Харком.

– Бачу, давно ви, малеча, козацької каші не пробували, – примружив очі Крутивітер. А потім обернувся до Марка з Харком і пояснив: – Чорт як шкоду зробить, то вже й не голодний. Краще ми їх нагодуємо по-людському, то матимем спокій.

І взялися козаки годувати чортенят з ложки, як зовсім неповнолітню малечу. Добре, що каша вже була наварена, і в достатній кількості, бо цього разу її Марко варив, а цей козак мав одну-єдину ваду: не вмів заощаджувати на харчах. Щоправда, навіть наваривши більше, ніж міг ум'яти пересічний ненажера, він під'їдав усе до останньої крихти, але тільки тоді, коли товариші вже відмовлялись

їсти. Тож зараз, оскільки готового продукту було вдосталь, чортенятам перепало по добрій пайці. Куць дригав руками й ногами, відвертався й безперестанку хнипав:

– Не хочу їсти каші! Хочу шко-о-оди!

Маркові доводилося запихати йому кашу до рота силою. Чемний Пуць їв спокійно, і Харко розмірено підносив йому ложку за ложкою, примовляючи:

– Оце ложка за бісового тата, оце за бісову маму...

– То це справжнісінькі чорти? – питав Марко, який хоч і мав мороку з капосним чортеням, але не переставав дивуватися.

– Та які з них чорти, – тільки махнув рукою Крутивітер. – Це ще чортенята. І шкода з них дитяча.

Крутивітер був характерник і знав багато чого такого, про що інші й не здогадувались, а тому козаки завжди дослухалися до нього і приймали його слова без жодного сумніву.

Та ось вредніший Куць знову розмахався руками, плаксиво відпихаючись від не дуже й гарячої, бо давно була зварена, каші:

– А я... тьху!.. батькові скажу. Він прийде і усіх вас позакидає... тьху... аж за море.

– Крутивітре, – не втерпів Омелько, – їй-бо, я його зараз лозиною перехрещу.

– Не треба хрестити! Я вже їм! – одразу злякався Куць.

Але тут сплюнув кашею Пуць.

– Ти чого? – щиро здивувався Харко.

– Татари! – ледве виговорив од пуза нагодований малюк.

Розділ третій

Вороги приходять і не хочуть лишатися

Земля ще наче не гула й не стугоніла, але всі чомусь повірили Пуцю. Крутивітер, як має бути, припав вухом до землі й за хвилину підтвердив повідомлення:

– Так. На цей раз вони.

Всі полегшено зітхнули, а Харко радо плеснув Пуця по плечу:

– От бачиш, малий. Добрі справи зовсім не важко робити.

Вчувши такі слова, Пуць зашарівся, а Куць, навпаки, болісно скривився й замахнувся рукою на брата:

– Як д-дам зараз!

Тепер уже, за прикладом Крутивітра, всі поприсадили до землі й стали прислухатися.

– Розділились на чотири загони, – говорив, слухаючи, Омелько.

– Один мчить прямо на нас, – визначив Крутивітер.

– О! Десь дівчата заспівали... – заслухався завзятий Марко.

– А в нас там, унизу, весело... – мрійно усміхався Пуць, який теж лежав на землі поміж козаками.

Поки вони отак напружували свій слух та розповідали один одному, хто що почув, татарський загін примчав до самого табору і, забачивши ворога, вихопив шаблі. Першим помітив їх Марко, коли випадково підняв голову, щоб поміняти вухо, бо одне вже натис так, що воно аж розчервонілося.

– Та ось же ж вони! – вихопилося в нього. – До зброї!

Старші козаки з землі попіднімалися, але поспішати не стали і Маркові з Харком не дали.

– Не нервуйся, синку, сядь собі спокійненько. – стримав запального Марка Крутивітер.

– Ворога завжди треба близесенько підпускати, – вставився з настановами Омелько, який просто не міг не вставитись, бо з молодих літ був так само нестримний, як і Марко.

Підбадьорені очевидною бойовою неготовністю ворога, татарські воїни затягли свій відомий клич і вже намірилися підганяти коней, щоб вихором змести та зв'язати купку необережних козаків, але їхнє протяжне "Алла!" раптом перелилося в коротке "Шайтан!". Вони рвучко спинилися. Ще якусь мить спинені на бігу коні незадоволено топтали землю і вороги мовчки дивилися одні на одних, коли раптом козаки виразно почули стурбовані голоси:

- Так! Я згадав. Мені додому треба.
  - Та й мені жінка казала за худобою приглянути.
  - Завертайте, завертайте! Чого тут довго балакати.
- Це було так несподівано, що Марко з Харком тільки роти пороззявляли.
- Ну й диво. Самі повернули.
  - Еге. Недарма козаки говорять, що Крутивітер – справжній характерник, а не якийсь там абищо.
- Омелько зітхнув, запхав за пояс пістоля і сумно промовив:
- Отак щоразу, як ми з тобою вкупі виїжджаємо. Навіть по шії дати нікому... Прости, Господи!
- Що ж до татар, яким пощастило вчасно завернути, то вони гнали коней до рідних поселень за Перекопом, але не надто швидко, щоб не спричинити погоню.
- Ти старого одразу впізнав? – питали вони один одного.
  - Крутивітра? Ще б пак. Слава Аллаху, з віком постатечнішав. Раніше нам би це так не минулося.
  - З роками люди міняються. Навіть козаки.

А де ж поділися чортенята? Щось їх уже й не видно. Поки козаки зосереджувалися на обороні території неньки-України від нападників, а татари здійснювали популярний у військовій практиці маневр, чортенята вирішили по-своєму скористатися ситуацією.

- Хутко втікаймо, – прошепотів Куць Пуцеві в саме вухо, – бо мені та каша козацька в горлі стоїть.

- Це тому, що без солі... – хотів висловитися Пуць, але зрозумів, що знову може заробити потиличника, й одразу замовк.

Вони швидко пірнули у високу траву і шугонули куди подалі від заповзятливих січовиків, проте знову не розрахували й натрапили прямісінько на ар`єргард татарського загону. Той ар`єргард являв собою невисокий на зріст та молодий літами воїн, який просто відстав від загону і кружляв степом, гадаючи, як його тепер знайти своїх. Побачивши двох хлоп`ят, котрі мчали,

аж задирали ноги вище трави, воїн невимовно зрадів і з вигуком: "О! Ясир!" – закинув аркан.

Розділ четвертий

Козак і чорта не зрадить

Подивувавшись на нечемну поведінку ворогів, запорожці нарешті помітили, що чортенята зникли.

– А де ж це малюки? – стурбувався Харко.

– Що там з ними станеться? – махнув рукою Марко, який змалечку не вірив у нечисту силу, а тепер, коли зіткнувся з нею очевидячки, вирішив, що раз вона досі незалежно від нього існувала, то й далі проживе.

Але Крутивітер з Омельком були іншої думки. Вони понасуплювали брови, замислено позакручували вуса і майже водночас зауважили:

– Не кажи так, Марку. Хоч вони й капосні, ті чортенята, але ж могли в біду потрапити.

– Справжній козак і чорта не зрадить. Звісно, якщо не йдеться про політику.

Маркові стало соромно, що він досі не навчився чинити як справжній козак і припустив, що хтось може обійтися без його допомоги. Довго не радились. Прикинули, що, як був наслухав Омелько, орда розділилась аж на чотири загони, і невідомо який саме міг завдати кривди тій капосній малечі. Тож вирішили, що роз'їдуться степом у чотирьох напрямках і будуть шукати нарізно.

– Полонених не брати! – розпорядився наостанок Крутивітер і четверо коней рознесли чотирьох вершників у різні боки, як вітер розносить легкі насінинки.

Марко летів степом набагато швидше за інших і скоро став наганяти татарський загін, якому щойно вдалося уникнути збройної сутички і якому вже нічого не хотілося. Тільки б вернутися додому.

Та все ж особа одинокого вершника, що мчав за ними, наче хотів позичку відібрати, викликала бажання на когось зігнати зло за невдалу експедицію. Воїни зупинилися і почали придивлятися, щоб наперед визначити можливу небезпеку.

– Це що ж там за один?

– Я його не знаю, – перемовлялись вони.

Марка дійсно ніхто з них не знав, про що згодом усі дуже й дуже шкодували. Але то було згодом, а тоді недостатня поінформованість про козацькі сили призвела до катастрофічного для них самих рішення: "Зараз поговоримо!"

– Гей, ти! Стій! – гукнув до Марка ватажок.

– Щось у тебе запитано, – докинув інший, що намагався триматися до ватажка якомога ближче і не стирив з лиця улесливу посмішку.

Марко так швидко мчав, що йому аж дух сперло, і він навіть не збирався відповідати на незначущі запитання. Замість розводити теревені парубок блискавично вихопив з піхов шаблю і не зрубав, але вдарив найзавзятішого татарина клинком у груди. Та так, що той злетів у повітря вище голови свого коня, перш ніж устиг докричати:

– Гей-ти-стій!!

...Коли всі вже нюхали землю, козак перехилився з коня і шаблею полоскотав татарського ватажка за вухом.

– Тепер Я питатиму, а ТИ відповідатимеш...

Поки Марко остаточно ліквідував здатність ворогів до руху й опору, Омелько здалеку теж угледів загін татар і погнав коня їм навперейми. Ті були дуже здивовані, коли перед ними зненацька виринула постать чудернацького монаха-християнина в короткій рясі, верхи на коні і з високо піднятим хрестом в лівій руці.

– Во ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа, зупиніться! – миролюбно запропонував Омелько.

Його супротивники якраз були завзятими мусульманами і понад усе в житті цінували перлиннокоштовні сури Корану. Запропонованого Омельком трактування образу Аллаха вони прийняти не могли, а натомість прийняли бій.

– Аллах єдиний, а Магомет – пророк його!!! – страшно заволав один з воїнів, і в повітрі майнула крива шабля.

В ту ж мить перед їх очима виникла Омелькова права рука, і приголомшені татари змогли розгледіти, що у

дивного монаха, крім великого хреста, є й чималий пістолет. Лункий постріл, струмінь вогню та хмари диму контузили першого нападника й зупинили інших. Вдоволений собою, Омелько витяг з-за пазухи другого пістоля й неголосно, заспокійливо промовив:

– Широ віруючи, ми всі будемо в раю, але навіщо туди так поспішати?

Та це Марко з Омельком. А от Харко, той зайвих розмов не правив. Він по одному виловив у степу всіх вояків третього та четвертого загону, натовк їм пики, а потім зігнав до гурту і влаштував допит військовополонених, як учили в січовій школі.

– Відповідаємо по черзі й розбірливо. З якої орди? Ногайської, Буджацької, Перекопської..? Імена мурз, сераскирів? Ваша чисельність? З якою метою прямували в Україну?.. Так. Що там далі питати треба? Гм... Ну, гаразд. Забирайтеся куди знаєте, бо в мене наказ: полонених не брати.

Один тільки Крутивітер вів себе спокійно й нікого не бив. У відповідь на його чемне запитання: "Хлоп`ята, ви тут часом двох чортів не бачили?" – звідусюди тільки й чулося:

– Та вас тут сьогодні по всьому степу!

– О Аллах! Коли вже ці шайтани тих чортів познаходять?

– Дядьку! Хоч ви не бийтеся, дайте нам спокійно додому доїхати.

Аж надвечір позбиралися запорожці докупи на своєму пагорбі. Марко з Харком відчували себе героями, а Омелько з Крутивітром поблажливо над ними підсміювались, хоча загалом сміятися не було з чого, бо слідів Куця і Пуця не виявив ніхто. Мов додому, під землю пішли.

– Найімовірніше, що наших чортенят захопили і відвели до Перекопу, – висловив своє припущення Крутивітер. – Адже це була Перекопська орда.

– Одного я не розумію, – зітнув плечима Марко, – як їх можна захоплювати? Чи у військах так багато характерників, як ти, батьку?

– Бачиш, – узявся пояснювати старий запорожець, – вони зробили добру справу, попередили нас про напад, а всяка добра справа, хоч і наймізерніша, зменшує їх нечисту силу і робить їх слабкими та беззахисними.

– У кожному разі доти, доки вони не вчинять людям значну капость, – докинув Омелько.

Спали козаки тієї ночі недобре. Снилася їм усяка чортівня, та ще й у боки муляло. Ні тобі одіспатися після денних клопотів, ні просто одлежатись. Попрокидалися чи й не попрокидалися, бо ніби й не спали: голови важкі, спина болять і в думках неймовірний безлад. Маркові навіть їсти не хотілося, а в Харка зенацька з`явилося почуття голоду.

– Аж у вусі тенькає, – ні з того ні з сього озвався Харко.

Козаки давно попіднімалися зі сну, а ще жодного слова один до одного не промовили. Тільки стогнали та крекали, наче два дні на весіллі гуляли.

– Дивно. І в мене щось наче свиснуло, – глибоко запустив у вухо вказівного пальця Марко.

– Отак іще посвистить, і вже на обід вороння комусь очі клюватиме, – буркнув Крутивітер. Йому ніяк не вдавалося розпалити люльку.

Омелько на те прошепотів щось коротке й недобре, додав: "Прости, Господи!", – і перехрестився. Тоді вже оправив свою підрізану рясу й піднявся на пагорб, до просмолених бочок, з таким страдницьким виглядом, наче його мали там розп`яти. Протерши очі і трохи розім`явшись, він нарешті висмикнув з бочки татарську стрілу, до якої був міцно прив`язаний сувій грубого паперу.

– Хто цікавиться ранковою поштою?

– А що пишуть? – відповів запитанням Крутивітер, не виймаючи люльку з рота і старанно працюючи кресалом.

Омелько хахикнув, зламав надвоє стрілу і розгорнув цидулку.

– Гм. Пишуть коротко, без теревенів. Можемо стверджувати, що з Божою поміччю ця нечиста справа починає вияснюватися й на нас щедрими потоками проливається світло істини.

– Бодай би ти не знав, яка надворі погода, – буркнув Крутивітер. – Не пий кров. Читай, що пишуть.

Замість відповіді Омелько загадково посміхнувся, а тоді зійшов униз до товаришів і поклав розгорнутого листа на прим`яту траву перед їх зацікавлені очі. Запорожці одразу повтикалися туди носами і прочитали:

Мордуємось у Перекопській фортеці, але ви не турбуйтеся. Маємо те, що заслужили.

Ваші К. і П.

Он воно як!

На те, щоб зібратися, часу пішло небагато. Туди-сюди – і четверо вершників майнули швидкими кінями за обрій, навіть не поснідавши.

Розділ п`ятий

Сам собі ясир

Запорожці радилися, шукали та всіляко прикидали, де могли подітися ті капосні чортенята, а Куць і Пуць тим часом перебували у стані райдужного спокою і непідземного вдоволення. Пекельне тепло розливалось їм по тілу, а очі мружилися, наче від палахкотіння вогню під казанами, повними смоли і грішників. Вони сиділи в приймальні перекопського Каймакана – призначеного Кримським Ханом глави Перекопської орди – на м`яких подушках, порозкидавшись і мало не позадиравши ноги. Крім них, у просторій кімнаті, відведеній під приймальню, за низьким візерунчастим столиком сиділа струнка служниця-рефе-рент, наче лялька, загорнута в легку, сніжно-білу тканину по самі чорні очі, а перед важким килимом, що ховав вхід до робочої кімнати-кабінету Каймакана, нервово тупцяв Маллюк. Так-так, наш знайомий Маллюк, бо ж це саме він знову

примудрився відстати від свого загону, а тоді випадково полонив Куця і Пуця. Молодий воїн переступав з правої ноги на ліву, брався руками то за скроні, то за серце і глибоко зітхав, благально позираючи на служницю. Ні, він і не думав залищитися. Він шукав підтримки, бо ж уперше в житті мав з'явитися на очі такого високого урядовця і знатного вельможі, як сам Каймакан. Служниця вдавала, що не помічала Маллюкових болісно-благальних поглядів і надто уважно розглядала якісь сувої паперів, може – листи, а може – й більші та важливіші документи. Один раз тільки вона поглянула на Маллюка своїми чорними, пронизливими очима і запропонувала:

– Ви присядьте, будь ласка.

– Д-дякую, я к-краще т-так, – затинаючись, відповіла геть переляканий Маллюк.

За стіною, у Каймакана, де проходила чергова нарада з мурзами-ватажками розбитих козаками татарських загонів, ішла досить жвава розмова, бо за якийсь час навіть Куць нашорошив вуха й озвався до брата:

– Не розумію я їх там. То нас, то Аллаха згадують і ще й чимось не задоволені.

– А ми ж їм нічого поганого ще не зробили, – ображено зауважив Пуць.

– Ну... – розвів руками Куць. – Доведеться відпрацювати при нагоді.

А Каймакан лютував і мав на це свої вагомі причини:

– До всіх шайтанів!!! Що я скажу Ханові, га?!! Що якась купка козаків перекрила ханству всі поставки ясиру з України?! А що в цьому році піде на експорт?! Чи ви гадаєте, що, не виконавши ханського замовлення, ми отримаємо фінансування на ремонт фортеці та замку? Звідки?! Я вас питаю!! З порожньої скарбниці?!

Мурзи сиділи на розшитих золотом подушках, поопускавши очі в коштовний килим, що вкривав підлогу від стіни до стіни, але, хоч і малися з усіх боків кепсько, винними себе не відчували.

– Кричіть не кричіть, а в цьому році сезону не буде.

– Козаки як показалися. Раніше хоч не так били.

– Це у них, мабуть, від спеки. Краще наші рейди на зиму відкласти.

Каймакан відчував, що його мурзи говорять правду, і це його пригнічувало, штовхало у безвихідь. За своєю посадою і становищем він не міг з цим миритися і вибухав знову і знову, шукаючи тієї рятівної гілки, за яку міг би вхопитися й не зашурхотіти у провалля, яке повільно й безжалісно розкривалося просто в нього під ногами.

– Де ясир?! Я вас питаю!!

Старший поміж присутніми мурзами помітив, що Каймакан вже накричався і починає втрачати сили, тож вирішив, що прийшов час викладати наявний козир:

– З ясиром, звісно, не пощастило, таж... хоч і мало, а є трохи... – почав він, навмисно розтягуючи думку. А потім перехопив зацікавлений погляд Каймакана й коротко додав: – Там, при вході, чекають.

Мурза відхилив килим і, схиляючись у чемному поклоні, запросив до кімнати Куця та Пуця як найпочесніших невільників. Та й не дивно, що перепало їм таке шанування. Адже двоє невільників – то така мізерія, що великої роботи з ними все одно не зробиш, зате хизуватися перед людьми можна на всю губу.

За чортенятами до кімнати хотів протиснутись і Маллюк, бо справедливо сподівався, що як він єдиний захопив невільників, то, напевне, заробить постійну роботу в замку або хоч яку жменю золотих на заведення власного табуна. Проте Мурза рішуче зупинив його у проході й почав виштовхувати геть.

– Та я ж... Та це ж я... – хапав ротом повітря розгублений Маллюк, не знаючи, що й казати на таке зовсім несподіване ставлення до його геройської особи.

– Ану цить! – засичав Мурза.

Коли це над їхніми головами розлігся трохи розчарований, але вже не злий голос Каймакана:

– Що, тільки троє?

Важко передати словами, ба, навіть жестами, те, що Маллюк відчув у цю страшну для нього хвилину. Він тільки здивовано залупав очима і спробував вичавити з горла щось... але те щось вилилося у якийсь неймовірний

звук, наближений до тихого іржання загнуданого жеребця. А метикуватий Мурза тут-таки й заштовхнув його до кімнати та запобігливо попхав на саму середину, ближче до Куця і Пуця, намагаючись потай розгледіти вираз очей Каймакана, який, здавалося, ладен був перемінити гнів на милість. Нікому з присутніх і на думку не спало пояснювати Каймаканові його прикру помилку, бо, врешті-решт, та прикра помилка була прикрою виключно для Маллюка. Іншим до його подальшої долі діла не було, зате дуже пекли думки про власне майбутнє. А сам людолов-початківець, не схильний до воювання і невдатний до палацових інтриг та підсиджування по службі, з переляку й рота не міг розкрити. Не те щоб вияснити не бажаючим нічого знати вельможам, хто є хто. Тому й у відповідь на запитання Каймакана: "Хто такі?" – від нього не пролунало жодного звуку. Затем Куць і Пуць весело обняли один одного за плечі й не без гордощів проголосили:

– Чорти!

– Які з вас чорти, – хмикнув на те Каймакан. – Справжні чорти – це козаки. А ви хіба чортенята.

Куць на ті слова насупився, а Пуць зітхнув і прошепотів до брата:

– Бачиш, Куцю, таки краще бути козаком. Козакові й сам чорт не брат.

– Не сумуй, Пуцю, – крізь зуби відповів йому Куць, – все-таки один брат у тебе є.

Пуць зрозумів, що Куць устиг щось замислити, а якщо й ні, то все одно не збирається пробачати Каймаканові образу. Чортик добре знав капосну вдачу свого старшого братика і не сумнівався, що буде весело, а отже, вирішив зачекати й принишк. Остаточо принишк і Маллюк, бо зовсім не знав ні присутніх, ні яка в кого вдача. Зрозумів тільки, що йому ліпше не виставлятися, бо краще не буде.

– І що мені з таким товаром робити? – запустив пальці в ріденьку борідку господар замку.

– Мені здається, у вас проблеми з грошима... – виступив наперед Куць. – Можете продати ваші душі. З ціною, гадаю, домовимось.

Присутні захвилювались.

Каймакан поглянув на мурз, немов питаючи, що його робити і чи влаштувала б їх така пропозиція. Ті якусь мить шепотілися та переглядалися, потім загинали пальці, потім знову обмінялися поглядами і, врешті-решт, незадоволено скривились. Дехто задля однозначного тлумачення своєї пропозиції скрутив дулю. Каймакан проглянув цю безмовну виставу, поважно опустив очі на знак згоди з підлеглими і знову звернувся до чортенят.

– Думаємо, що цей товар слід приберегти на крайній випадок. Не такі в нас широкі та чисті душі, щоб ми за них багато вторгували. Та й... гроші сьогодні річ непевна... Більше б стала у пригоді ласка начальства.

На останньому реченні Мурзи чомусь пожвавились, а деякі навіть схвально гукнули, хоч і не дуже голосно, більше для тих, що сиділи поряд:

– Оце ваша правда!

– Вірно сказано!

– Сказав – як одрубав!

Каймакан тільки суворо блимнув у їхній бік, щоб позамовкали, і правив далі:

– Отож, ми краще спровадимо вас до нашого Хана як подарунок. А світлий Хан, як забажає, зможе передарувати вас Султанові. Троє чортенят здадуться на те, щоб із них виховати трьох злющих яничарів.

– Та я ж... – мало не схлипнув Маллюк, одначе второпав, що його справа безнадійна, остаточно розпрощався зі свободою і повісив носа.

– Чому саме ЗЛЮЩИХ? – подумав у свою чергу Пуць і йому стало прикро, що люди, нерідко, так поспішають з висновками.

Тільки Куць лишався цілком задоволений перебігом подій. Пуць вирішив, що брат уже придумав-таки нову капость, бо так і пнувся, аби щось додати до розмови. Та ось Куцю вдалося наблизити рильце до Каймаканового вуха:

– Перш ніж ми відбудемо, сподіваюся з належним ескортом, хотів би вам дещо запропонувати...

Куць, Пуць і Маллюк сиділи у гарно вбраній і міцно зачиненій, з візерунчастими ґратами на вікнах, кімнаті. Тобто сиділи, потонувши в горах великих і малих подушок, Пуць і Маллюк, а непосидючий Куць розмірено совався з кутка в куток і вибудовував подальші, вельми непривабливі для всякої праведної душі, плани.

– Ото нудьга! – прошамкав Пуць, запихаючись абрикосами, що були навалені перед ним на широкому срібному тарелі. – Довго ще нам тут катуватись?

– Треба ж хоч якось постраждати за свої гріхи, – одкинув йому Куць, важко переступаючи у настелених на підлозі м'яких килимах.

Маллюк ніяк не міг придумати, чи він іще воїн, чи вже остаточно невільник, і взагалі, як це він примудрився до такого стану докотитись. Однак почувався він так добре, як ніколи на волі, нарікати вочевидь не було на що, тож потроху перестав тим картатися й перебіг думками на інше:

– А добре ви придумали козаків сюди заманити. В мене там товариші є, хотілося б побачитись.

– І я б не від того, – замріявся Пуць.

– На щастя, ваші мрії не здійсняться, – незадоволено буркнув Куць, який у можливій зустрічі з козаками не міг розгледіти нічого для себе хорошого. – За нами вже йдуть.

Справді, незабаром вони почули металеве скреготіння освячених від нечистої сили замків. Двері розчинилися, і озброєна парадними шаблями охорона урочисто запросила в'язнів спуститися вниз і зайняти місця в транспорті.

У дворі замку невільників чекав багато оздоблений паланкін, біля якого стовбичили, завзято сперечаючись про розміри добових, четверо кремезних носильників. Вже мали сідати, коли із замку вибігла служниця-референт з чорними, проникливими очима й закритим, але, мабуть, красивим обличчям, щоб насваритися на носильників за те, що ті не завдали собі клопоту належним чином оформити відрядження. Куць скористався нагодою: тицьнув одному з охоронців невеличкий сувій паперу і швидко прошепотів:

– Слухай. Будуть козаки, передай їм цього листа. А ми вже віддячимо. Потрапиш до нас – приймемо як рідного.

Сторопілий охоронець узяв листа, а тільки тоді схаменувся, боязко поглянув навколо і, проклинаючи кручених невільників, сховав його за пазуху тільки для того, щоб не нагоріло.

Нарешті паланкін піднявся над землею і, гойдаючись, поплив через ворота замку в невідоме для Маллюка і перспективне для Куця і Пуця майбутнє. Колишній вільний чоловік, а тепер полонений, поглянув на своїх двох хитрющих з виду, але симпатичних супутників, відкинувся на зручному сидінні і, заплющивши очі, пробурмотів:

– Правду мені рідний батько казав: станеш воїном, зможеш зажити як людина.

Розділ шостий

в якому кожному надається право вибору

Тупіт кінських копит приємно віддавався у вухах і серцях молодих запорожців як щось нове і незнане. Марко з Харком тільки розпочинали свою військову кар'єру, і для них звичайний мордобій серед степу, та й то вінчався німбом чарівної романтики. Приємним був цей тупіт і для Крутивітра та Омелька, з тією різницею, що для них він давно став акомпанементом звичного життя і тішив їх остільки, оскільки вони робили те, що вміли робити. Січові ветерани були визнаними фахівцями швидких нападів, твердої оборони та жорстокого двобою, звикли до небезпек, до безсонних ночей у сідлі, до сну під відкритим небом і знаходили радість у тому, що їх світ лишався звичним і незмінним, а ще в тому, що вони самі у цьому світі люди не останні. Зате і молодших, і старших об'єднувало переконання, що хоч вони не святі, та на світі є ще гірші, і ті гірші неодмінно потребують доброї прочуханки.

Довго гнали коней, поспішаючи, аби не було запізно. Поночі віднайти в'язнів – то справа нелегка, та й оборонці фортеці легше могли б удатися до хитрощів. А Крутивітер

планував захопити Перекоп одразу, без балачок і переговорів. Марко з Харком теж розуміли: зволікати – означало дати ворогові зорієнтуватися і знайти потрібний вихід з фортеці для відступу. Тоді й полонених не вдасться визволити, це було зрозуміло, як і те, що на сонці холодцю не вийде.

Та ось і з`явилися серед неосяжних зелених просторів перші ознаки зорганізованої людської діяльності. Трави схилилися і прилягли до землі, квіти зникли, а натомість побачили козаки велику кам`яну брилу, на якій було глибоко і старанно видовбано:

УВАГА!
ПЕРЕКОП
Земляні роботи

Від краю до краю простяглася перед ними чорна смуга перекопаної землі, на якій, немов на власному городі, копірсався одиникий чоловік з дерев`яною, окутою залізом лопатою.

– Оце перейдемо, а там і фортеця, – повідомив хлопцям Крутивітер, перш ніж вони спрямували коней до працювнтого чоловіка, щоб трохи погомоніти, а може, й розпитати, якби той що знав.

– Боже помагай!

– Хто ти будеш, рабе Божий?

– Я не раб, я невільник, – гордовито випростався чоловік і, спершись на лопату, поглянув козакам у очі. – Вже десять років у неволі катуюсь. Мене й прозвали Тарас Невільник.

– Гей, то це ти, Тарасе?! – мало не випав із сідла від радощів Крутивітер. – А ми гадали, ти потонув у тому славетному поході.

– Так, – зрадів зустрічі й Омелько, – всі ж бо знають, що ти плавати ніколи не вмів. Кошовий з горя таку картину намалював! Назвав її чи "Захід сонця" чи "Близький Схід", зараз уже не пригадую.

Маркові з Харком не треба було довго пояснювати, що Крутивітер з Омельком зустріли давнього приятеля, колишнього запорожця. Вони з цікавістю дослухалися до розмови, а Тарас, якому давно наскучило самотньо копатися в землі, заходився розповідати:

– Отож. Я тоді дві турецькі галери потопив, а до третьої не доплигнув. А клятї бусурмани з води витягли тільки тоді, коли погодився п`ятнадцять років на будівництві відпрацювати.

– Ну й як воно працюється?

– Та нічого так. З невільникми зараз туго, то мене цінують, ще й доплачують за роботу. Децо сім`ї відсилаю, а решту – на рахунок у флорентійському банку. Зате дочка вже третє літо на Апеннінському півострові відпочиває. А цю зиму думає в Альпи.

– Зрозуміло, – скрушно похитав головою Крутивітер. – Справи кепські.

Козаки погодилися, що то не діло.

– Зараз ми тебе, Тарасе, з цієї неволі вирятуємо, – запевнив Марко, і озирнувся, метикуючи, яким же ж чином вирятувати невільника, що працює добровільно, без жодного примусу і, що найгірше, без охорони.

Але Тарас не на жарт подивував друзів-запорожців, бо аж жажнувся від тієї Маркової пропозиції й замахав руками:

– Е ні, це не можна. Я слово давав. Козацьке слово незламне.

Козаки ще більше засмутились і почали міркувати гуртом.

– Козацьке слово тверде, це вірно, – мовив Крутивітер. – А що ж тоді робитимем?

– Доведеться силою визволяти, – розвів руками Харко.

– Це як? – не зрозумів Омелько і роззирнувся довкола, шукаючи предметної відповіді на своє запитання?

– А так, – поважно мовив Харко, розправляючи плечі. – Щоб не ламав слова, поламаємо йому ребра.

Тарас був старий вояка, і йому не потрібно було довго розчовпувати, що мав на увазі Харко. Він швидко

відкинув лопату і виставив уперед свої натруджені невіленьницькою працею кулачища:

– Хлопці, не робіть дурниць.

Бійка вибухнула, наче злива, що зненацька пролилася з ясного неба. Якийсь час гурт симпатичних один одному людей перетворився на густе плетиво з багатьох однорідних частин людського тіла, і в повітрі тільки кулаки свистіли та ще прокльони зривалися з розбитих дружніми руками вуст, та раз у раз люто зблискували й загасали підбиті очі. Давні друзі й нові знайомі товкли один одного, чи, вірніше, всі одного, що сили мали, так, як того вимагало від них лицарське сумління й поняття козацької честі.

Нарешті вхекались. Тарас Невільник таки добре врзав і старому й молодому, бо у тих аж носи посиніли, а що вже про одяг, то й говорити нічого. В такому одязі тепер соромно було й ординцям на очі з'являтися, не те що на Січ вертати. Проте й Тарасові перепало добряче. Врізали від душі, і якщо він не лежав у бур'яні, то лише тому, що його Марко з Харком попід руки підтримували.

– Ваше зверху, – виплюнув Тарас два передні зуби.

– Радій, друже, – простогнав Крутивітер. – Тепер ти вільний.

– Воістину бути в раю тим, що присвятили себе справі визволення невіленьників, – речитативом проспівав Омелько і приклав свого срібного хреста до розбитого вуха.

Коли по деякому часі на місце події підїхали дозорці з Орди, вони знайшли тільки лопату на старанно перекопаній смузі, речовий доказ того, що раніше в них був невіленьник. Ординців було троє. Двоє старші й статечніші, а один молодий і зелений, проте енергійний. Статечніші зупинилися, з сумом поглянули на покинуте знаряддя праці і похитали головами. Енергійний одразу впірився очима в землю, прогнав коня направо-наліво уздовж перекопаної землі й вигукнув:

– Сліди на контрольній смузі! Проїздив кінний загін!

– Туди чи сюди? – насмішкувато запитав один із старших товаришів, що, мабуть, були його наставниками, бо ні вухом не повели, ні пальцем не поворухнули.

– Упоперек! До фортеці подалися, аж задихнувся від нетерплячки юнак, котрому геть було незрозуміло, як у таку хвилину можна спокійно розпливатися в сідлі.

– Ну, ти молодий, запальний, – з розумінням підтримали його наставники, – лети в розвідку, а ми тут сліди постережемо.

– Гарзд! Я миттю обернуся!

За ним тільки шурхнуло. Так, що супутники його навіть слова "обернуся" вже не почули, а тільки здогадалися, що той новачок мав на увазі. Вони зітхнули, наче спекалися непотрібного клопоту чи дурної роботи, й підіставали люльки. Це були старі, досвідчені воїни, з тих, що завдяки багатому досвіду, не знають поразок, бо навчені уникати ворогів і будь-яких ситуацій, що вимагають від людини фізичного чи розумового напруження. Якби їм не ліньки було висловлюватися з цього приводу, то вони б кожному розповіли, що життя багатогранне і в усі грані не надивишся, а ще й робити нові, то це тільки ускладнювати користування тим коштовним кристалом, – на біду собі та на клопіт іншим.

Зі степу засвистіло і поривчасто задув вітер, але мужні воїни, прикрившись щитами, таки розпалили свої люльки і з насолодою прогріли нутрощі міцним тютюновим димом. Після другої зтяжки почули тупіт копит, що наближався з боку фортеці, а невдовзі побачили й коня свого молодого й недосвідченого товариша. Його самого одразу не розгледіли, бо він був не в сідлі, а тільки в стременах, та й то однією ногою. Для зручності чи задля якоїсь потреби молодик облишив сідло й переліг на землю, тож тепер волікся за конем по траві в своє задоволення.

– Дійсно швидкий, – гмикнули досвідчені воїни. – Не встигли й люльки розпалити, а він уже й обернувся.

Кінь підбіг, форкнув і зупинився, здригаючись усім тілом, очевидно, від щойно пережитого потрясіння. Тут воїни поглянули на молоде розмальоване синцями

обличчя зі стомлено закритими очима та по-дитячому висолопленим язиком і зітхнули:

– Зрозуміло. Фортеця в облозі. Поїхали здалеку подивимось.

Розділ сьомий

Дим, попіл і світло істини

Ординські розвідники перебільшували. Чотирьом друзям бракувало чисельності, щоб надійно оточити всю Перекопську фортецю, але вони відчували в собі достатньо сил, щоб поставити її оборонців на коліна і примусити ревно молитися за встановлення на землі вічного миру. У всякому разі, так сказав Омелько і Крутивітер з ним погодився. Марка і Харка, як "синків", ніхто ні про що не питав, але вони й так не збиралися заперечувати.

Вирішили, з огляду на неможливість облоги, не розпорошуватися, а зібрати вісім кулаків в один і взяти фортецю наглим приступом. Коней, щоб вони не нервували, пустили на пашу. Самі впевненою ходою наблизилися до стін і, не гаючи часу, стали примірятися. Марко та Харко взяли в руки довгі козацькі списи, відступили й пильно позирали на мур, прикидаючи на око його висоту і шукаючи, чи лишилося ще між кам'яними зубцями та залізними шоломами, які тіснилися вгорі уздовж кам'яного укріплення, вільне місце. Крутивітер з Омельком, навпаки, підійшли впритул до брами, підставали пістолі й руків'ями стали простукувати міцні дерев'яні дошки, час від часу прислухаючись до звуку уважніше. Вони визначали, в якому місці знаходиться засув і яким робом прикріплено завіси.

На стінах збиралося все більше люду, і той люд усе більше починав хвилюватися. Це дуже розважало Марка з Харком, їм здавалося, що вони прийшли на комедію, де лицедіїв набагато більше, ніж глядачів.

– Почім квитки за огляд фортеці? – пожартував Марко, примружившись до войовничих ординців.

– В нас не робочий день! Ми в облозі! – оджартувалися згори.

В цей час Омелько щось там кивнув Крутивітрові, обидва випростались, і Крутивітер промовив:

– Ну що ж. Мур невисокий, брама стандартна... Починаймо, як домовились.

Хлопці в ту ж мить виставили списи тупими кінцями вперед, розбіглися і з розгону, впершись довгими списками, як жердинами, в землю, мов яструби, злетіли на мури фортеці по обидва боки воріт. На видиху зручно перехопили руками списи і крутонули ними навкруг себе з такою силою, що зі стіни злетіло стільки ворогів, скількох вони змогли дістати. З першим ударом ворожих тіл об землю Крутивітер з Омельком хекнули і щосили вдарили чобітьми в намічені на брамі місця. Надійний, на перший погляд, дерев'яний заслін умить розлетівся на друзки, і запорожці переможно вступили до фортеці, щоб добити спаралізованих блискавичним штурмом воїнів гарнізону.

В центрі фортеці височів поки що неушкоджений замок з малою залогою, що складалася переважно з воїнів особистої охорони Каймакана. Сам Каймакан з невисокої вежі, що здіймалася над палацом, споглядав у зорову трубу, як швидко розгортається битва на території фортеці. Бачив і те, що так само швидко тоне число оборонців, здатних чинити опір або ж хоч просто триматися на ногах. Поряд бовванів старший Мурза і тремтів усім тілом, бо вже бачився йому жахливий кінець спокійного життя у фортеці, а з ним і кінець власної кар'єри. Одного разу, а це було вчора зранку, він мав щастя дістатися до Перекопу після зустрічі з Омельком, то тепер і не сподівався, що поталанить вдруге підряд. Тіло й душа не виявляли ні сил, ні бажання поглиблювати набутий досвід, а розум відмовлявся шукати підфарбованих у рожеве надій.

– Здається, нашим вдалося заманити ворога у фортецю, – тремтливим голосом промурмотів шляхетний ординець до свого повелителя, чудово розуміючи, що подібні

хитрощі – це лиш тонка лозинка, за яку чіпляйся не чіпляйся, а з болота не виберешся.

Каймакан і не озирнувся на нього, лишень міцніше притис до ока зорову трубу, наче прагнув бачити події самим мозком.

– Як невміло маневрують! Занотуй! На найближчій нараді розглянути питання бойової підготовки.

Внизу під замком зірвався в небо останній зойк і запала тиша, яку тепер порушував лише тихий стогін, що долітав з тієї чи іншої купи завмерлих людських тіл. Тіла воліли не рухатися, щоб не привернути до себе увагу й не заробити ще. Настирливі запорожці підступили під замкові стіни й позадирали голови.

– Тепер за замок братися треба.

– Стрибати височенько буде. Може, і ми, як люди, через браму?

– Тут брама міцніша. З одного разу не вивалиш.

Омелько сумнівався, Крутивітер придивлявся, Харко чухався, а Марко й вихопився:

– То нічого. Зараз вони нам самі відкриють. Змалечку мене, пам'ятаю, тітка Катерина навчала: хочеш чого, то попроси чемно. Чемному й пирогів більше перепадає.

– Ну-ну, – вперше засумнівався Харко.

– Ось побачите! – Марко що сили мав загупав у браму: – Гей, недовірки! Чи не будете такі ласкаві браму відчинити? Конче маємо щось передати!

– Начальству?! – відгукнулися з-за брами зацікавлені голоси.

– Не мали клопоту, заради вашого нехрещеного начальства коням підкови збивати. Для всього гарнізону!

– Якщо на словах, то... – засумнівалися по той бік.

– Де там на словах! Маємо щось істотніше!

Загуркотів засув, важка брама прочинилася, і звідти виткнулась голова в шоломі:

– А що саме?

Відповідь надійшла коротким та сильним ударом в обличчя, і голова блискавично зникла, звільнивши козакам прохід. Не вагаючись, вдерлися вони до середини і аж тоді зрозуміли, що їх жорстоко одурено. Від палацу пологою

стежкою просто на них котилася важка бочка, без сумніву, наповнена порохом, бо збоку крутився і підстрибував разом з нею короткий гніт, що жваво розкидав дрібні іскри.

Визнаємо, Марко з Харком у цю хвилину заплющили очі, але звернутися думками до неба не встигли, бо поряд одразу бабахнуло і бочка рвонула з такою силою, що з них шапки позлітали, а в носа набилося багато їдучого диму та пилюки. Вони не одразу зрозуміли, що ще живі, що то Омелько встиг вихопити пістоля і пострілом підірвав бочку на середині її зловісного шляху. Та й Крутивітер не був новачком. Козак-характерник одразу вгледів, що під самим палацом складено ще гарненький десяток таких подарунків, готових скотитися услід за першим. Його постріл теж не забарився.

Що тут почалося. Вибух за вибухом лунали хоч і не дуже довго, але були настільки потужними, що розкидані рештки гарнізону вже не мали змоги добровільно здатися на ласку переможців. Каймакан від тих вибухів-звуків ще дужче погнав свого коня, яким він устиг виїхати з фортеці через непомітну для цікавого ока службову браму, щоб хутчій накивати п'ятами в напрямку до Бахчисарая. Хоч там що, а доповісти Ханові про сьогоднішні неприємності він мусив першим.

– Як ти гадаєш, – загукав Каймакан до Мурзи, який мав не такого породистого жеребця і все боявся відстати. – На Нашу думку, це був хороший план: вчасно покинути фортецю?

– Гадаю, на Вашу думку, просто чудовий, – гукнув захеканий Мурза. – Розбишаки-козаки своє отримають. Чуєте?

Козаки дійсно отримали свою порцію попелу в обличчя. Їх відкинуло до стіни, а колись білі сорочки, пошарпані ще в битві за свободу Тараса Невільника, пропалили так, що тільки шворки на шиях полишались.

– Щоб ви й у злиднях щастя не мали! – лайнувся Марко і товариші добре зрозуміли, кого він мав на увазі. В цьому побажанні вони його щиро підтримували.

– Ну, моліться, кляті бусурмани, – аж зціпив зуби Омелько, розлючений тим, що вони так по-дурному вскочили у пастку. – Зараз ми вам воду святитимем.

– На небо брукованого шляху не треба, – потвердив Крутивітер, і запорожці кинулися до палацу шукати, чи є там хто такий, що ще не впав і здатний прийняти належну відплату.

Харко відстав, щоб трохи понишпорити на подвір'ї: може, тут заховавсь який із ворожих достойників, котрий вцілів після вітального феєрверку. Марко кинувся в дім за Крутивітром і Омельком, бо зроду не бував у палацах, а від роду був хлопець цікавий і сподівався на захоплюючу екскурсію. Вони утрюх так старанно оглядали приміщення, що не помітили самотнього вартового перед дверима, які вели в кімнату для запрошених. Занудженому в тиші довгого, тьмяно освітленого коридору воякові довелося смикнути Марка за сорочку, щоб привернути до себе увагу.

– Що?! – аж кинувся з несподіванки Марко.

– Перепрошую, вам листа просили передати, – вартовий простяг Маркові добутий із-за пазухи сувій паперу, без печатки, с'як-так перемотаний мотузкою.

– Щиро вдячний, – розгублено пробелькотів Марко, перекинув шаблю у ліву руку і взяв у чоловіка папір.

– А тепер щезни, поки цілий, – шляхетно порадив вартовому Крутивітер.

Звісно, вояк не примусив себе двічі просити: кинув шкіряний щит, щоб не заважав йому бігти, і чимдуж потяг у двір, де випадково наскочив на Харка...

Не встигли козаки й придивитися до папірця, як за дверима, під якими вони стояли, почувся тихий, але виразний шурхіт. Марко хутко захвав листа за пояс та одразу й забув про нього, бо Омелько вже прочинив двері. Там, усередині, вони побачили струнку дівчину, волосся і саме обличчя якої, за турецьким звичаєм, були заховані у складках чисто випраної, хоч і дешевими, але якісними м'якими засобами, тканини. Тільки проникливі чорні очі жваво перебігали по листах та рахунках, що їх дівчина рвучко розгортала і щоразу рішуче відкидала набік.

Кімната мала такий вигляд, наче тут півдня поралась ватага грабіжників.

– О! – не стримався Марко. – Та тут і дівчата є.

– Дівчата є, а порядку немає, – гмикнув за його спиною Крутивітер.

Дівчина, яку ми вже знаємо, бо це була служниця Каймакана, зачувши Маркові слова, миттєво відкинула сувій паперу, який тримала в руках, і випросталась. Її очі пильно поглянули на хлопця, звузилися й застигли в чеканні.

– Звідки ж ти така, красуне? – розкрив обійми Марко, наближаючись до незнайомки. Він уже намірився вхопитися за дівочі плечі, як зненацька отримав такий сильний і вправний удар по щелепі, що аж відлетів до стіни і боляче вдарився потилицею.

"Красуня" птахою злетіла до розчиненого вікна, але там її щось зупинило. Вона поточилася і вже каменем упала на підлогу. Через вікно до кімнати залазив пригнічений марними пошуками достойних супротивників Харко. Цей здоровань всівся на підвіконні й потер забитий кулачище.

– Оце так-так, – промовили козаки один до одного.

Від Харкового влучного удару тканина злетіла з обличчя прудконової дівчини з важкою рукою, і тепер усі могли розгледіти тонкі чорні вусики на смаглявому обличчі типового мешканця середземноморського узбережжя. Маркові від такої несподіванки й голова перестала боліти. Незнайомець відкрив очі, розтулив губи і трохи попрацював щелепою, аби пересвідчитись, чи той лобуряка, що казна-звідки й узявся, її не пошкодив. Потім мотнув головою, щось промимрив і вже тоді звівся на лікті та спідлоба роздивився на козаків.

– Ну що ж. Як ви ТАК наполягаєте, то будьмо знайомі. Я, Квадратто Катані, таємний агент Ватикану. Вивчаю про всяк випадок можливості здійснення масштабних диверсійних акцій проти ворогів християнства і з вами дуже ризикую втратити своє основне робоче місце... разом з головою.

Він іще раз обвів поглядом очманілих від несподіванки козаків і додав, з притиском вимовляючи кожне слово:

– А невільники, якими ви цікавитесь, вже давно звідси виїхали, як, власне, і місцеве начальство.

– Що-о?! – в один голос вигукнули Марко та Харко, які ще не так вміли володіти своїми почуттями, як таємні агенти та козаки-характерники.

Стриманіший Омелько тільки сплюнув і одразу перехрестився.

– Гм! До речі, Марку, а поглянь-но, що то за листа нам передали, – нагадав Крутивітер.

Марко наче прокинувся, дістав із-за пояса загадковий сувій, розгорнув, і... всі побачили, що то був тільки чистий аркуш якогось неякісного, занадто білого і занадто тонкого паперу. Одні дива траплялися з ними сьогодні. Що ж воно за жарти такі? Та ось папір ледь помітно затріпотів у Маркових руках, тоді спалахнув холодним полум'ям, і на ньому проступили слова:

Уявляємо, що ви зробили з цієї фортеці.

Так тримати

Ваші К. і П.

Козаки поодвертались один від одного й поопускали очі.

– Ось вам ціна мале-енької капості, – гірко усміхнувся Крутивітер.

– Ех-хе-хе. Усе на світі Божеє, тільки гріхи наші, – покрутив головою Омелько.

– Принаймні тепер за них можна не турбуватися, – обізвався Харко.

Квадратто Катані, слухаючи ці висновки, що за змістом наблизилися до запізнілого каяття, підвівся і спробував заспокоїти розбурхане сумління братів-християн:

– Можу втішити вас тим, що Європа знатиме про подвиги українського козацтва на ниві нашої спільної боротьби за віру. А Папі я розповім про вас особисто. Якщо повернусь.

Він ще трохи помовчав і простягнув руку для прощання:

– Тепер будьте здорові. Мені ще звіт писати.

– Як буде змога, надішліть копію. Я долучу її до моєї праці з історії козацтва, – попросив Омелько.

А Марко, в свою чергу, перевірів, чи добре працюють щелепи, і від душі побажав:

– Дай вам Боже зберегти і голову, і власні зуби.

Розділ восьмий

Що ж тепер люди скажуть?

Що там казати... Дуже незручно почувалися наші козаки через те, що потрапили під згубний вплив нечистої сили. Щоправда, згубний для ворогів, але ж... Ну куди таке годиться? Їх Кошовий послав кордони стерегти, а вони що? Перевищили свої повноваження і ні сіло ні впало наробили отакого шарварку. Тепер, коли Квадратто Катані сховав обличчя від допитливих очей ханських вивідувачів та роззяв і, наче представниця легендарного племені амазонок, летів на швидкому коні тим самим шляхом, який вже здолали Куць, Пуць, Маллюк і сам Каймакан зі своїм найнаближеним Мурзою, коли гарнізон поруйнованої фортеці прикладав криві шаблі та довгі кинджали до своїх зелено-синьо-фіолетових гуль та синців, коли руїни ще не перестали диміти, а сонце ще не досягло небосхилу, четверо друзів сумно їхали степом, все далі й далі від утвореного ними згарища і все ближче та ближче до запорозької фортеці, до вірогідної прочуханки від Кошового і, що найгірше, до насмішок січового товариства. Хоч Батько з більшими силами козаків мав бути в поході, але ж ніхто не зна, коли їм випаде повернутися і з яким настроєм. А тут іще ж... Еге. Марко з Харком відчували, що негаразд, але ж як були недосвідчені в ремеслі між-державних конфліктів та хитромудрої між-народної політики, то й не могли своїм розумом осягнути до кінця тієї шкоди, яку задумав для них Куць і над якою думав зараз старий Крутивітер:

"Отак. Беріть приклад. Допомагайте, праведні, та все пройдисвітам. Може, хто збоку втішиться, а вас і на тому світі згадуватимуть".

Ну аякже. Наступний день, як ведеться, світ почав саме з огляду напівпочутих подій.

Безперечно, мешканці Тауеру, як люди стримані, остерігалися висловлювати будь-які думки з нашого приводу. Чекали на вечірні газети. Зате дуелянти в Булонському та Сен-Вінсентському лісах несамовито штрикали один в одного тонкими рапірами, бо не могли дійти згоди, хто ж то зруйнував татарську фортецю: польські жовніри чи московські стрільці. Лише одиниці запевняли, що то були "українські козаки з-під Чорнобиля", але в них було занадто багато опонентів і занадто мало шансів вижити.

Жителі Корсики сприйняли новину без особливої зацікавленості. Вирішили, що та фортеця, мабуть, псувала краєвид, а сусіди все одно нікого не викажуть. В Індії це стало приводом для медитації. В Генуї та Флоренції стурбувалися, до кого Бахчисарай звернеться за кредитами на відбудову свого стратегічного об'єкта. Скандинави визнали, що в українцях заграла кров предків-варягів, а у вігвамах на берегах Онтаріо постановили, що нема чого здійсмати бурю в пустелі. Треба полювати на бізонів.

Зате троє, в цілому світі, поставилися до справи цілком серйозно, хоча й по-різному.

Суворий чоловік у Ватикані перепитав, чи не надходила інформація від агента в Перекопі, а отримавши заперечну відповідь, насупив брови і прорік:

– Якщо це не наших рук справа, *напевно*, краще лишатися осторонь. Якщо ж це раптом наших рук справа, *напевне*, краще лишатися осторонь.

– Матка Боска! – лунало в цей час у королівському палаці в Варшаві. – Негайно опублікуйте офіційну заяву про нашу непричетність до зруйнування Перекопської фортеці і направте ноту-співчуття разом з коштовними дарами до ви-знаєте-якого посольства.

– Вчора, – доповідав Великий Візир наміснику Аллаха на землі, – за короткий час була вщент зруйнована Перекопська фортеця. Відповідальність за вчинену шкоду досі не взяла на себе жодна з терористичних організацій, але є підозра, що це справа довгих рук ЄАЛ – Європейської Антитурецької Ліги.

– Не інакше як ці довгі руки працювали кулаками козаків, – зауважив Султан. – Їхній почерк: швидко, ефективно і без особливої на те потреби.

– О найсвітліший і наймогутніший з повелителів! Козаки не могли напасти на Перекоп, бо вони вже за три тижні як збираються сюди, на Стамбул.

– Чому ж я взнаю про це тільки зараз, о найнездарніший із підданих?

– Не гнівайся, світлий царю. Вчора прийшов Факс від Кошового, але... Наші погано прийняли, то не змогли одразу розібрати, про що мова.

– Що то за Факс?

– Відомий грецький купець. Він прибув до столиці з добрим товаром і поганими новинами, – пояснив Великий Візир і гукнув у прочинені двері: – Факсе! Заходь.

– Ви всіх купців так гаряче приймаєте чи це тільки мені пощастило? – простогнав, кульгаючи до зали, високий, худорлявий чоловік у дорогій, але пошматованій туніці, з побитим кулаками обличчям.

– Заспокойся, о багатостраждальний. З бюрократизмом і нам нелегко боротися. Краще повтори повідомлення.

– Іду на ТИ! – виголосив Факс.

– Іди ти! – злісно відмахнувся Султан, вражений незвичним для запорожців лаконізмом.

– Дякую. При нагоді я передам козакам вашу відповідь.

Факса вже давно потягли скидати зі скелі в море, аби освіжився й запам'ятав, що не слід висловлювати повелителям своїх дрібних та нікчемних образ, коли чоло найсвітлішого затьмарилося і він, немов говорив сам із собою, з гіркотою промовив:

– А в часи Святослава Завойовника вони до всіх на Ви зверталися...

Великий Візир з розумінням опустив очі і лиш тихо промовив:

– Коли ж то було.

Він сильно потерпав, щоб не усміхнутися. Великі бувають дуже вразливими, але бути враженими за звичай більше випадає меншим.

Що казати... Малися козаки запанібрата з великими того й цього світу, а від нестримності широкої козацької натури могли і дров наламати. Таж хто не робить, той і не помиляється. А що більшу шкоду устругнеш, то певніше слави межі людьми наживеш. То вже і шкода ніби на користь.

Це смішки. А бачимо, що Марко з Харком справили надії своїх досвідчених та доскіпливих вчителів: змогли і в поле виїхати, і назад повернутися, і з пошкодженої ворожої фортеці майже неушкодженими видобутись; спину ворогам та дулі горобцям не показували, а слабодухами чи слабаками не назвали б їх нізачо ні Крутивітер, ні Омелько, ні ординці, котрі від них постраждали, ні навіть Куць, якому ще довго стояла в горлі козацька каша.

Тож тепер усяк потвердить, що стали вони справжнісінькими козаками.

*Париж-Руан-Страсбург-Мулуза-Київ
1997*

© Карпенко Вадим Миколайович, 2020р.
korekta@ukr.net
+380 98 2730648